

МАЛ АЖ АХУЙН САЛБАРЫН ЗАРИМ МЭДЭЭЛЭЛ, ЛАВЛАГАА

(Хонин сүрэг, үхэр сүрэг, малын тэжээл бэлтгэл)

*Г.Алтан-Оч (Ph.D), О.Билгүүтэй,
С.Дөлгөөнномун, С.Золжаргал*

АГУУЛГА

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

УДИРТГАЛ

МАЛ АЖ АХУЙН САЛБАРЫН БОДЛОГО, ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН

БҮЛЭГ 1. ХОНИН СҮРГИЙН ТАЛААРХ ТОЙМ

- 1.1 Хонин сүргийн тоо, толгой (бүсээр, аймаг)
- 1.2 Эрчимжсэн хонины аж ахуй
- 1.3 Хонин сүргийн омог, үүлдэр
- 1.4 Хонины омог
- 1.5 Хонины үүлдэр
- 1.6 Хонины цөм сүргийн байршил, ашиг шим
- 1.7 Хээлтэгч, хээлтүүлэгч хонь
- 1.8 Хонины махны экспортын тойм

БҮЛЭГ 2. ҮХЭР СҮРГИЙН ТАЛААРХ ТОЙМ МЭДЭЭЛЭЛ

- 2.1 Үхэр сүргийн тоо толгой (бүсээр, аймгаар)
- 2.2 Эрчимжсэн үхрийн аж ахуй
- 2.3 Үхэр сүргийн омог, үүлдэр
- 2.4 Мах, сүүний чиглэлийн үхэр, сарлагийн цөм сүргийн байршил, үхэр сүргийн ашиг шимийн чиглэл
- 2.5 Үхрийн махны экспортын тойм

БҮЛЭГ 3. МОНГОЛ ОРНЫ МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ БЭЛТГЭЛИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

- 3.1 Монгол орны хөрсний бүрхэвч
- 3.2 Монгол орны ургамлын бүрхэвч
- 3.3 Бэлчээрийн хүрэлцээ, тэжээлийн хангамж
- 3.4 Малыг тэжээл үйлдвэрлэл, хангамж
- 3.5 Гурил, тэжээлийн үйлдвэрүүдийн хүчин чадал
- 3.6 Тэжээлээр дагнасан үйлдвэр
- 3.7 Бэлтгэсэн өвс хадлан (бүсээр)
- 3.8 Тэжээл импорт

ХАВСРАЛТ МЭДЭЭЛЭЛ

1. Малыг тэжээл
2. Бэлчээрийн хүрэлцээ- 2019 он

ХОЛБОГДОХ СУДАЛГАА, ЭХ СУРВАЛЖИЙН ТОЙМ

1. Хонины махны чиглэлээр үржүүлэн өсгөх, маллах, тэжээх, бордох чиглэлээр хийгдсэн судалгааны тойм
2. Үхрийн махны чиглэлээр үржүүлэн өсгөх, маллах, тэжээх, бордох чиглэлээр хийгдсэн судалгааны тойм.
3. Монгол орны бэлчээр, тэжээлийн ургамлын химийн найрлага, шингэц, шимт чанарыг судалсан тойм
4. Монгол орны бэлчээрийн ургамлан нөмрөгийн судлагдсан байдал
5. Багсармал тэжээл үйлдвэрлэлийн чиглэлээр хийгдсэн судалгааны тойм
6. Даршны судлагдсан байдал

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

ААНБ	Аж ахуйн нэгж, байгууллага
ГЕГ	Гаалийн ерөнхий газар
ДНБ	Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн
МАО	Мал аж ахуй
МИД	Малын индексжүүлсэн даатгал
ТЕГ	Татварын ерөнхий газар
УЦУОСМХ	Ус цаг уур, орчны судалгаа, мэдээллийн хүрээлэн
ҮСХ	Үндэсний статистикийн хороо
ХАА	Хөдөө аж ахуй
ХХААХҮЯ	Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яам

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

УДИРТГАЛ

Судалгааны захиалгын дагуу Монгол Улсын үхэр сүрэг, хонин сүрэг, малын тэжээлийн өнөөгийн байдлын талаарх лавлагаа, мэдээллийг Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэв.

Судалгааны зорилго: Үхэр болон хонин сүргийн бүтэц, тоо толгой, тархалт, омог, үүлдэр, эрчимжсэн аж ахуй, махны экспорт, ашиг шим болон Монгол Улсын бэлчээр ургамлын байдал, малын тэжээл үйлдвэрлэл, хадлан тэжээл бэлтгэлтэй холбоотой статистик мэдээлэл, холбогдох судалгааны тайлангуудад тулгуурлан лавлагаа, мэдээлэл бэлтгэх.

Судалгааны тайлангийн бүтэц: Судалгааны мэдээллийг дараах 3 бүлэг асуудлын хүрээнд боловсруулсан:

- 1-р бүлэг. Үхэр сүргийн талаарх тойм мэдээлэл
- 2-р бүлэг. Хонин сүргийн талаарх тойм мэдээлэл
- 3-р бүлэг. Малын тэжээл бэлтгэлийн өнөөгийн байдал

Судалгаанд ашигласан мэдээллийг Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрлэлийн яам болон Үндэсний статистикийн хорооны мэдээллийн нэгдсэн сангаас цуглуулсан. Мөн судалгаанд сэдвийн хүрээнд хийгдсэн судалгааны тайлан болон холбогдох мэдээллийг ашигласан болно.

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

МАЛ АЖ АХУЙН САЛБАРЫН БОДЛОГО, ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН

Монголын мал сүрэг нь эрт цагаас өдгөө хүртэлх хугацаанд эх газрын эрс тэс, экологийн нөхцөлд байгалийн урт хугацааны шалгарал, мал маллагааны олон зууныг дамжиж ирсэн ардын сонгон үржүүлгийн үр дүнд байгаль-цаг уурын хатуу ширүүн нөхцөлд дасан зохицож, биологийн онцгой шинжийг хадгалсан Монгол нутгийн мал бий болсон юм.¹⁶⁹

Мал сүргийн тоон хувьслын хөдлөл зүйд суурилан тэдгээрийн газар зүйн тархалт, нягтшил, төлөрхөг байдал, үр өгөөж зэргийг тодорхойлох, өөрчлөлтийг үнэлэхэд малын тооллого чухал үүрэг гүйцэтгэж байна. 2021 оны жилийн эцэст малын тоо толгой 67.3 саяд хүрч, өмнөх оныхоос 0.2 сая (0.3%) үүнээс тэмээ 18.9 мянган толгойгоор (4.0%), ямаа 1.3 сая (4.5%)-аар тус тус буурч, үхэр 290.2 мянга (6.1%), адуу 230.5 мянга (5.6%), хонь 1.0 сая (3.5%) толгойгоор өссөн байна. 2021 оны дүнгээр нийт 305.4 мянган малчид, малтай 246.2 мянган өрх байгаагийн 188.6 мянга нь малчин өрх байна.

Хөдөө аж ахуй, түүний дотор мал аж ахуйн үйлдвэрлэл нь хүн амыг гол нэрийн хүнсээр, үндэсний боловсруулах үйлдвэрүүдийг түүхий эдээр хангах, улмаар экспортын болон гадаад валютын орлогыг нэмэгдүүлэх, худалдаа, үйлчилгээний салбарын ажиллагсдын ажлын байранд шууд болон шууд бус хэлбэрээр онцгой үүрэг гүйцэтгэж, эдийн засгийн өсөлтөд дэмжлэг үзүүлдэг үйлдвэрлэлийн анхдагч салбар билээ. Өнөөдөр дэлхийн аль ч улс орны төр засгийн тэргүүлэх чиг үүргийн нэг нь хүн амаа тэжээллэг, аюулгүй хүнсээр хүртээмжтэй хангах асуудал байдаг.

Хөдөө аж ахуйн салбар нь 2020 оны байдлаар дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 12.9 хувийг, үүний дотор мал аж ахуйн салбар нь 80 гаруй хувийг үйлдвэрлэж, нийт ажиллах хүчний гуравны нэг нь уг салбарт ажиллаж байна.

¹⁶⁹ <https://mofa.gov.mn/exp/blog/7/1>

Мал аж ахуйн салбар нь Монгол Улсын эдийн засгийн өсөлтөд дэмжлэг үзүүлэх гол салбар бөгөөд бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл нь жилээс жилд тогтвортой нэмэгдэж, сүүлийн 10 жилд 4.0 дахин, 2020 онд өмнөх оноос 18.1 хувиар өсөж, дотоодын нийт бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлд мал аж ахуйгаас жилд 6.3 их наяд төгрөгийн нэмэгдэл өртгийг бүрдүүлж байна.

МАН-н салбарын 2020-2025 оны хөгжлийн хандлага, стратегийн зорилт:

Бодлого нь мэдлэгт суурилсан бэлчээрийн болон эрчимжсэн мал аж ахуйг тогтвортой хөгжүүлэх, шинэ технологи, инновацыг нэвтрүүлэх, мэргэжлийн үйлчилгээг төгөлдөржүүлэх, үйлдвэрлэлийн бүтээмжээс хүртэх үр ашгийг нэмэгдүүлэхэд чиглэгдэнэ;

Хөгжлийн загвар нь уламжлалт өв соёлыг хадгалсан бэлчээрийн аж ахуйг зонхилон, дэвшилтэт технологи, техник бүхий эрчимжсэн мал аж ахуйг хот суурингийн орчимд бүсчлэн хөгжүүлэх, нөөцийг тогтвортой, зохистой ашиглах, ногоон эдийн засгийн чиг баримжааг дэмжихэд суурилна.

Хэрэгжүүлэх шаардлагатай арга хэмжээ:

- Малын төрөл бүрийн тэжээлийн хангамж, хүртээмжийг нэмэгдүүлж, түүний шимт чанарыг сайжруулах үйл ажиллагааг тогтворжуулах;
- Мал, амьтны халдварт өвчинтэй тэмцэх, эрүүл тайван байдлыг баталгаажуулах арга хэмжээг бүс нутгийн онцлогтой уялдуулан ялгавартайгаар хэрэгжүүлж, баруун болон төвийн бүс нутаг дахь вакцинжуулалтыг эрс багасгаж, эрүүлжүүлэх шинжилгээ хийх стратегид шилжих ба малын эмийн үлдэгдлийг бууруулах арга хэмжээг хэрэгжүүлэх.
- Бүс нутгийн онцлог, ашиг шимийн чиглэлээс хамаарч малын төрөл хоорондын харьцаа, сүргийн зохист бүтцийг бүрдүүлэх эдийн засгийн хөшүүргийг бий болгох;
- Малын үржил селекцийн ажлыг мэргэжлийн байгууллагын удирдлага, хяналтын дор малын ашиг шимийн чиглэлд нийцүүлэн үржлийн ажлын стратеги төлөвлөгөөний дагуу явуулах;
- Шинээр болон дахин сэргэж байгаа малын гоц халдварт өвчнөөс сэргийлэх вакцин, оношлуурыг дотооддоо үйлдвэрлэн хэрэгцээг бүрэн хангах;
- Гоц халдварт зарим өвчнөөр тайван бүсийн статусыг хангах, мал эмнэлгийн ажил, үйлчилгээ, тогтолцоог олон улсын жишигт хүргэх;
- Малын эм, эмнэлгийн хэрэгслийн үйлдвэрлэлд үйлдвэрлэлийн зохистой дадлыг нэвтрүүлж, малын эм, био бэлдмэлийн бүтээгдэхүүний чанарыг олон улсын стандартын түвшинд хүргэх;
- Мал, малын гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүний чанар, аюулгүй байдалд бүртгэлээр дамжуулан хяналт тавьж гарал үүсэл, эрүүл мэндийг баталгаажуулан нийгмийн эрүүл мэндийг хамгаалах;
- Бэлчээр, тэжээл, усан хангамжийг зохистой ашиглах, хамгаалах менежментийн нэгдсэн системийг бий болгож, мал аж ахуйг уур амьсгал, байгаль, экологийн өөрчлөлтөд дасан зохицсон, эрсдэл даах чадавхтай болгох;
- Малаас гаралтай органик түүхий эд бэлтгэлийн хэмжээ, өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлж экспортын чиг баримжаатай дотоодын үйлдвэрлэлийг дэмжих.

Мал аж ахуйн салбарт хэрэгжиж буй эрх зүйн баримт бичиг:

Монгол Улсын хууль

1. Хоршооны тухай /шинэчилсэн найруулга/ хууль
2. Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай /шинэчилсэн найруулга/ хууль
3. Малын тоо толгойн албан татварын тухай хууль
4. Малын генетик нөөцийн тухай хууль

5. Мал, амьтны эрүүл мэндийн тухай хууль
6. Хөдөө аж ахуйн гаралтай бараа, түүхий эдийн биржийн тухай хууль
7. Мал хулгайлах гэмт хэрэгтэй тэмцэх, урьдчилан сэргийлэх тухай хууль
8. Амьтан, ургамал, тэдгээрийн гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүнийг улсын хилээр нэвтрүүлэх үеийн хорио цээрийн хяналт, шалгалтын тухай хууль
9. Эм, эмнэлгийн хэрэгслийн тухай хууль
10. Гамшгаас хамгаалах тухай хууль /шинэчилсэн найруулга/
11. Захиргааны ерөнхий хууль
12. Зөрчлийн тухай хууль
13. Зөрчил шалган шийдвэрлэх тухай хууль
14. Улсын тэмдэгтийн хураамжийн тухай хууль
15. Аж ахуйн үйл ажиллагааны тусгай зөвшөөрлийн тухай хууль

Улсын Их Хурлын тогтоол

1. “Алсын хараа-2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого
2. Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр
3. Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл
4. Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал-2030
5. Төрөөс хүнс, хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого
6. Ногоон хөгжлийн бодлого батлах тухай
7. Эмийн талаар төрөөс баримтлах бодлого батлах тухай
8. Малчид, үндэсний үйлдвэрлэгчдийг дэмжих зарим арга хэмжээний тухай
9. Гамшгаас хамгаалах талаар төрөөс баримтлах бодлого, хөтөлбөр батлах тухай
10. “Ус” үндэсний хөтөлбөр батлах тухай
11. “Монгол мал” үндэсний хөтөлбөр
12. Мах, ноолуурын үнийн талаар авах зарим арга хэмжээний тухай
13. Хууль хэрэгжүүлэх зарим арга хэмжээний тухай /Малын генетик нөөцийн тухай хууль/
14. Хууль хэрэгжүүлэх зарим арга хэмжээний тухай /Мал, амьтны эрүүл мэндийн тухай хууль/
15. Тогтоолын хавсралтад өөрчлөлт оруулах тухай /2018 оны 41 дүгээр тогтоол/

Засгийн газрын тогтоол

1. “Монгол малчин” үндэсний хөтөлбөр батлах тухай /2020 оны 34 дүгээр тогтоол/
2. “Эрчимжсэн мал аж ахуйн хөгжлийг дэмжих” үндэсний хөтөлбөр батлах тухай /2018 оны 400 дугаар тогтоол/
3. Хууль хэрэгжүүлэх зарим арга хэмжээний тухай /2018 оны 267 дугаар тогтоол/
4. Жагсаалт, журам батлах тухай /Хорио цээрийн дэглэм тогтоох өвчний жагсаалт/ /2018 оны 266 дугаар тогтоол/
5. Мал, амьтны гоц халдварт, халдварт өвчний жагсаалт батлах тухай /2018 оны 225 дугаар тогтоол/
6. Хууль хэрэгжүүлэх зарим арга хэмжээний тухай /2018 оны 188 дугаар тогтоол/
7. Тогтоол, тогтоолын хавсралтад нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай /2018 оны 187 дугаар тогтоол/
8. Засгийн газрын агентлагийн талаар авах зарим арга хэмжээний тухай /2018 оны 186 дугаар тогтоол/
9. Улсын аварга малчин, улсын хошой аварга малчин, улсын аварга саальчин, улсын аварга фермер, улсын аварга тариаланч хамт олон, улсын аварга тариаланч шалгаруулах тухай /2019 оны 15 дугаар тогтоол/

10. Малын гоц халдварт шүлхий өвчний нөхцөл байдалтай холбогдуулан авах зарим арга хэмжээний тухай /2018 оны 29/
11. “Малын эрүүл мэнд” үндэсний хөтөлбөр батлах тухай /2018 оны 12/
12. Мал, махны экспортыг нэмэгдүүлэх талаар авах зарим арга хэмжээний тухай /2017 оны 318/
13. Малын гоц халдварт өвчингүй, хорио цээрийн тусгаарлагдсан бүс байгуулахтай холбогдуулан зарим арга хэмжээний тухай /2017 оны 284/
14. Малын гоц халдварт өвчний нөхцөл байдалтай холбогдуулан зарим арга хэмжээний тухай /2017 оны 257/
15. Хөдөө аж ахуйн салбарын 2017 оны өвөлжилтийн бэлтгэл хангах зарим арга хэмжээний тухай /2017 оны 186/
16. Жагсаалт шинэчлэн батлах тухай /Гаалийн албан татвараас чөлөөлөх ЖДҮ тоног төхөөрөмж, сэлбэг хэрэгсэл/ /2017 оны 168/
17. Мал, мах бэлтгэлийг нэмэгдүүлэх зарим арга хэмжээний тухай /2017 оны 14/
18. Журам батлах, мал эмнэлгийн хяналтын цэгийн байршил тогтоох тухай /2016 оны 240/
19. “Мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийг дэмжих” дэд хөтөлбөр батлах тухай /2016 оны 114/
20. Малчдыг дэмжих зарим арга хэмжээний тухай /2016 оны 90/
21. “Мах хөтөлбөр” батлах тухай /2015 оны 492/
22. Журам шинэчлэн батлах тухай /“Хонь, тэмээний ноос бэлтгэж, үндэсний үйлдвэрт тушаасан хоршооны гишүүн малчин, мал бүхий этгээдэд мөнгөн урамшуулал олгох журам”/ /2015 оны 122/
23. Газрыг улсын тусгай хэрэгцээнд авах тухай /2014 оны 299/
24. Жагсаалтад нэмэлт оруулах тухай /Ургамлын үр, үрслэг, суулгац, амьтан, түүний үр, хөврөл үр, түүхий мах, дайвар бүтээгдэхүүн болон бичил биетний өсгөвөр, эмгэгт материалын дээжийг улсын хилээр нэвтрүүлэх боомтуудын/ /2014 оны 190/
25. Цөм сүргийн үржлийн аж ахуйн талаар авах зарим арга хэмжээний тухай /2013 оны 420/
26. Журам шинэчлэн батлах тухай /“Үндэсний боловсруулах үйлдвэрт арьс, шир бэлтгэн тушаасан хоршооны гишүүн малчин, мал бүхий этгээдэд мөнгөн урамшуулал олгох журам”/ /2013 оны 394/
27. Малчдын хоршоог хөгжүүлэх талаар авах зарим арга хэмжээний тухай /2013 оны 08/
28. Аймаг дундын отрын бэлчээрийн зориулалтаар газрыг улсын тусгай хэрэгцээнд авах тухай /2012 оны 158/
29. Газрыг улсын тусгай хэрэгцээнд авах тухай /2010 оны 64/
30. Хөтөлбөр батлах тухай /Хоршоог хөгжүүлэх/ /2009 оны 173/
31. Газрыг улсын тусгай хэрэгцээнд авах тухай /2009 оны 100/
32. Журам батлах тухай /Малын гоц халдварт өвчний онош/ /2008 оны 305/
33. Журам батлах тухай /Малчдаас ноолуур худалдан авах.../ /2008 оны 260/
34. Отрын бэлчээрийн ашиглалтыг сайжруулах зарим арга хэмжээний тухай /2007 оны 187/
35. Мал хулгайлах гэмт хэрэгтэй тэмцэх, урьдчилан сэргийлэх сангийн үлгэрчилсэн дүрмийг батлах тухай /2005 оны 02/
36. Жагсаалт, журам батлах тухай /Ургамлын үр, үрслэг, суулгац, амьтан, түүний үр, хөврөл үр, түүхий мах, дайвар бүтээгдэхүүн болон бичил биетний өсгөвөр, эмгэгт материалын дээжийг улсын хилээр нэвтрүүлэх боомтуудын жагсаалт/ /2003 оны 173/
37. Мал өвөлжилтийн бэлтгэл ажлыг эрчимжүүлэх талаар авах зарим арга хэмжээний тухай /2002 оны 181/

Бусад

1. “Эрчимжсэн мал аж ахуйн хөгжлийг дэмжих” үндэсний хөтөлбөр
2. Төрөөс малчдын талаар баримтлах бодлогын хэрэгжилтийн тайлан
3. Малын эрүүл мэнд үндэсний хөтөлбөрийн хэрэгжилтийн тайлан
4. Малын эмийн үлдэгдлийн хяналтын үндэсний хөтөлбөрийн хэрэгжилтийн тайлан
5. Монгол мал үндэсний хөтөлбөрийн 2 дахь үе шатны буюу 2016-2021 онд хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны төлөвлөгөө
6. Монгол мал үндэсний хөтөлбөрийн хэрэгжилтийн тайлан
7. Малын эмийн улсын бүртгэлийн жагсаалт
8. Малын эм үйлдвэрлэх үйл ажиллагаатай 11, малын эм, эмнэлгийн хэрэгсэл импортлох үйл ажиллагаатай 111 аж ахуйн нэгжүүдийн жагсаалт
9. Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн салбарын танилцуулга

2021 онд МАА-н салбарт шинээр боловсруулах эрх зүйн баримт бичгүүд:

- Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогод тусгагдсан тодорхой зорилт, арга хэмжээг улсын хэмжээнд хэрэгжүүлэхээр салбар, салбар хоорондын болон бүс, орон нутгийн онцлогт нийцсэн, нөөцөд суурилсан, санхүүгийн эх үүсвэрээр баталгаажсан үйл ажиллагаа, тоон болон чанарын шалгуур үзүүлэлтийг тусгасан дунд хугацааны бодлогын баримт бичиг
- Эм эмнэлгийн хэрэгслийн тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/
- Малын эрүүл мэндийн даатгалын тухай хууль
- “Мал аж ахуйн хөгжлийг дэмжих тухай” хуулийн төслийн үзэл баримтлал, хуулийн төсөл, холбогдох судалгаа
- Малын эмийн үлдэгдлийг хянах үндэсний хөтөлбөрийн төсөл

БҮЛЭГ 1. ХОНИН СҮРГИЙН ТАЛААРХ ТОЙМ

Өнгөрсөн 75 жилийн хугацаанд Монгол Улсын хонин сүрэг 2.4 дахин өссөн ба тэдгээрийн тоон хөдлөл зүйг нарийвчлахад 1944-1945 оны зуданд 625.5 мянга, 2009-2010 оны зуданд 4.4 сая хонь хорогдсон ч түүнээс хойших сүүлийн 10 жилийн хугацаанд нийт дүнгээр 2.2 дахин өсөж, өсөлт эдийн засгийн бүх бүс нутагт бий болжээ.¹⁷⁰

1.1 ХОНИН СҮРГИЙН ТОО ТОЛГОЙ (бүсээр, аймгаар)

Мал тооллогын 2021 оны жилийн эцсийн дүнгээр хонины тоо толгой 31086.9 мян.тол болж, өмнөх оноос 1037.5 мян.тол буюу 3.5 хувиар өссөн байна.

Монгол Улсын хонин сүргийн газар зүйн байршлын өөрчлөлт, бүс нутгаар

Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Улсын дүн	27856.6	30109.9	30554.8	32267.265	30049.43	31086.9
Баруун бүс	6417.5	6903.2	6606.9	6729.714	6431.828	6885.68
Хангайн бүс	10694.3	11329	11459.3	12243.5	10553.5	10749.5
Төвийн бүс	6256.3	6678.1	6898.9	7428.866	7247.47	7087.03
Зүүн бүс	4311.7	5029.3	5423.3	5688.452	5641.71	6195.72
Улаанбаатар	176.813	170.2	166.4	176.709	174.9	169.01

Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо (хэмжих нэгж мян.тол)

¹⁷⁰ Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас ирүүлсэн мэдээ.

2021 оны байдлаар хонин сүргийн зонхилох хэсэг буюу 34,6 хувь Хангайн, 22,1 хувь Баруун, 22,8 хувь Зүүн, 22,8 хувь Төвийн, 0,5 хувь Улаанбаатарын бүсэд тус тус байршиж байна. Нийт хонин сүргийн хувийн жин төвийн бүсэд 2 хувь, Улаанбаатарын бүсэд 3 хувиар тус тус буурч, баруун бүсэд 7,1 хувь, хангайн бүсэд 1,9 хувиар, зүүн бүсэд 9,8 хувиар нэмэгдсэн хөдлөл зүйтэй байна. Цаашид газар зүйн байршлаар баруун болон зүүн бүсэд хонин сүрэг түлхүү байрших, өсөх хандлагатай байна.

Монгол Улсын хонин сүргийн газар зүйн байршлын өөрчлөлт, аймгаар

Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Улсын дүн	27856.6	30109.9	30554.804	32267.26	30049.4	31086.9
Завхан	1730.2	1837.731	1827.5	1950.9	1799.8	1919.5
Говь-Алтай	1107.1	1194.602	1057.8	1066.7	945.7	885.9
Баян-Өлгий	937.71	995.222	979.6	995.9	937.4	1013.9
Ховд	1266.04	1323.579	1174.2	1111.3	1126.29	1267.8
Увс	1376.4	1552.09	1567.9	1604.8	1622.6	1798.4
Орхон	52.6	47.656	47.5	50.562	51.2	59.6
Өвөрхангай	2378.4	2663.296	2588.13	2606.9	2114.9	2000.9
Булган	1861.2	1794.4	1778.2	1923.9	1765.7	1918.9
Баянхонгор	1244.6	1381.1	1297.5	1405.9	1156.2	951.8
Архангай	2668.04	2845.05	2981.8	3321.2	2842.6	2935.05
Хөвсгөл	2489.3	2597.457	2766.18	2935.06	2622.8	2883.2
Төв	2442.4	2461.124	2449.2	2619.8	2540.33	2535.5
Говьсүмбэр	185.9	205.229	208.08	219.5	218.4	219.4
Сэлэнгэ	749.3	699.295	705.9	744.8	783.4	849.7
Дорноговь	758.4	861.478	926.18	1021.6	1069.7	1158.5
Дархан-Уул	162.2	150.838	147.063	162.3	161.8	163.8
Өмнөговь	520.9	613.98	631.4	718.2	682.6	626.7
Дундговь	1437.14	1686.203	1831.05	1942.7	1791.2	1533.4
Дорнод	831.36	1001.567	1147.9	1262.4	1303.06	1470.2
Сүхбаатар	1542.2	1815.324	1922.12	1971.2	1993.9	2179.012
Хэнтий	1938.13	2212.453	2353.5	2454.9	2344.7	2546.5
Улаанбаатар	176.8	170.173	166.33	176.7	174.9	169.006

Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо (хэмжих нэгж мян.тол)

Оросын судлаачдын 1950-аад онд хийсэн судалгаанд “Монголын говийн ба баруун аймгуудад хонь, ямаа их хувь эзэлж, хойд ба дорнод хэсгийн аймгуудад бог мал бага тархсан. Ямаа зүүн тийшлэх тутам бүр цөөрч байна.” гэж тэмдэглэж байжээ. Судлаач Б.Өүлэн-Эрдэнэ “Өвөг монголчууд хонийг бие дааж гэршүүлсэн соёлын үүслийн газар зүйн төв буюу Монгол нутаг дахь хонины унаган тархалтын хамгийн өндөр нягтралын газар зүйн голомт нь одоогийн Говь-Алтай аймгийн Жаргалан, Шарга, Баян-Уул, Хөхморьт, Дарви, Тонхил сум, Ховд аймгийн Дарви, Чандмань, Зэрэг, Мөст, Цэцэг, Алтай, Үенч, Булган, Мөнххайрхан, Манхан, Дуут, Жаргалант, Ховд сум, Баян-Өлгий аймгийн Булган, Дэлүүн, Алтай сум зэрэг нийт 3 аймгийн 22 сумдын газар нутгийг хамарч, тэндээс тал тал тийш шингэрсэн байх таамаглалыг дэвшүүлж, энэхүү голомт төвийн тодорхой хэсэг нь БНХАУ-ын Шинжаан Уйгурын Өөртөө Засах орны буюу эрт үеийн монголчуудын уугуул нутагт байршиж байсныг холбогдох зургуудын тархалтын зүй тогтлоос харж болно.” гэжээ.¹⁷¹

¹⁷¹ Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас ирүүлсэн мэдээлэл

1.2 ЭРЧИМЖСЭН ХОНИНЫ АЖ АХУЙ

Улсын хэмжээнд 2021 оны жилийн эцсийн байдлаар 3035 өрх, аж ахуйд сүүний үхрийн 98025 үнээ, 341 аж ахуйд 34963 махны үхэр, 28 аж ахуйн нэгж, 1190 өрхөд 1 сая 60 мянган шувуу, 15 аж ахуйн нэгж, 446 өрхөд 21652 гахай, 36 аж ахуйн нэгж, 680 өрхөд 13708 бүл зөгий үржүүлж байна. Үүнээс мах, ноосны хонины 90 аж ахуй, 34523 хонь бүртгэлтэй байна.¹⁷²

Хонин сүргийн эрчимжсэн аж ахуйн тоо, хонины тоо толгой (аймгаар¹⁷³)

	Аймаг	Хонь					
		Нарийн нарийвтар		Бүдүүн бүдүүвтэр		Бордож байгаа хонь	
		Аж ахуйн тоо	Толгойн тоо	Аж ахуйн тоо	Толгойн тоо	Аж ахуйн тоо	Толгойн тоо
1	Архангай	3	108	0	0	2	963
2	Баян-Өлгий	0	0	0	0	0	0
3	Баянхонгор	0	0	0	0	0	0
4	Булган	1	515	1	200	0	0
5	Говь-Алтай	0	0	0	0	0	0
6	Говьсүмбэр	0	0	0	0	0	0
7	Дархан-Уул	3	988	2	3620	0	0
8	Дорноговь	0	0	0	0	0	0
9	Дорнод	0	0	0	0	0	0
10	Дундговь	0	0	0	0	0	0
11	Завхан	0	0	2	2500	0	0
12	Орхон	1	85	0	0	0	0
13	Өвөрхангай	2	163	0	0	0	0
14	Өмнөговь	0	0	0	0	0	0
15	Сүхбаатар	0	0	0	0	2	280
16	Сэлэнгэ	58	17874	0	0	0	0
17	Төв	2	951	0	0	0	0
18	Увс	0	0	2	3437	0	0
19	Ховд	1	1960	0	0	0	0
20	Хөвсгөл	1	250	0	0	0	0
21	Хэнтий	0	0	0	0	0	0
22	Улаанбаатар	6	629	0	0	0	0
Бүгд		79	23523	7	9757	4	1243

2021 эрчимжсэн мал аж ахуйн судалгаа (2022.01.13-ны байдлаар)

1.3 ХОНИН СҮРГИЙН ОМОГ, ҮҮЛДЭР

2021 оны байдлаар эрх бүхий байгууллагаас хянан баталгаажуулсан үндэсний 24 үүлдэр (15 үүлдэр, 3 үүлдрийн хэсэг, 3 үржлийн хэсэг 3 омог), гадаад улсаас авчирсан нийт 26 үүлдрээс 2021 оны түвшинд үржүүлж буй нутагшуулсан болон нутагшуулж байгаа 15 үүлдрийн хонь байна.

¹⁷² <https://mofa.gov.mn/exp/blog/7/4>

¹⁷³ <http://203.26.189.154/files/pdf-files/pdf/6255232d5b58af779a8603ef.pdf>

**Хонин сүргийн үүлдэрлэг байдлын бүрэлдэхүүн, газар зүйн байршлын
нягтшил, цөм сүргийн байршил¹⁷⁴**

д/д	Үүлдрийн гарал	№	Үүлдэр, омгийн нэр	Сүрэгт эзэлж буй хувь	Тухайн үүлдэр, омгийн хонины газар зүйн байршлын нягтшил	Цөм сүргийн байршил
1	Монголын уугуул үүлдрүүд	1	Монгол хонь	99,94	21 аймаг, нийслэлийн 179 сум, дүүрэгт тархсан	Төв аймгийн Баянцагаан, Дундговь аймгийн Эрдэнэдалай
		2	Байдраг		Баянхонгор, Өвөрхангай аймагт	Баянхонгор аймгийн Жаргалант сум
		3	Барга		Зүүн бүсийн бүх аймаг, Төв, Дорноговь, Дундговь, Говьсүмбэр, Архангай, Өвөрхангай, Орхон аймагт	Дорнод аймгийн Хөлөнбуйр сум
		4	Баяд		Увс, Ховд, Баян-Өлгий, Архангай, Өвөрхангай, Орхон, Булган, Төв, Сэлэнгэ Дархан-Уул, Дундговь аймагт	Увс аймгийн Малчин, Зүүнговь, Хяргас сум
		5	Говь-Алтай		Говь-Алтай, Орхон аймаг	Говь-Алтай аймгийн Бугат, Цээл, Тонхил
		6	Дархад		Хөвсгөл, Булган, Архангай Дархан-Уул	Хөвсгөл аймгийн Улаан-Уул, Баянзүрх Ринчинлхүмбэ
		7	Керей		Баян-Өлгий, Ховд, Увс Дархан-Уул, Сэлэнгэ, Төв	Баян-Өлгий аймгийн Дэлүүн сум
		8	Орхон		Сэлэнгэ, Дархан-Уул Булган, Өвөрхангай	Сэлэнгэ аймгийн Орхон сум
		9	Сартуул		Завхан, Орхон	Завхан аймгийн Эрдэнэхайрхан, Алдархаан сумд
		10	Сутай		Ховд	Ховдын Дарви
		11	Сүмбэр		Говьсүмбэр	Говьсүмбэр аймаг, Сүмбэр сум
		12	Тал нутгийн цагаан		Хэнтий	Хэнтий аймаг
		13	Үзэмчин		Зүүн бүсийн бүх аймаг, Төв, Дорноговь, Дундговь, Говьсүмбэр, Архангай, Өвөрхангай	Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан, Дорнод аймгийн Сэргэлэн сум
		14	Хангай		Булган, Сэлэнгэ	Сэлэнгэ аймгийн Цагааннуур сум
		15	Цагаан-Уул		Хөвсгөл аймаг	Хөвсгөл аймгийн Цагаан -Уул
		16	Ерөө үүлдрийн хэсэг		Сэлэнгэ аймаг	Сэлэнгэ аймгийн Ерөө сум
		17	Тамир үүлдрийн хэсэг		Архангай аймаг	Архангай аймгийн Ихтамир сум
		18	Торгууд үүлдрийн хэсэг		Ховд, Баян-Өлгий, Улаанбаатарын бүс	Ховд аймгийн Булган сум
		19	Баянгол омог		Өвөрхангай, Дундговь аймагт	Өвөрхангай аймгийн Баянгол сум
		20	Буриад омог		Дорнод, Хэнтий, Дундговь	Дорнод аймгийн Дашбалбар сум
		21	Сайнцагаан омог		Дундговь амйаг	Дундговь аймгийн Сайнцагаан сум
		22	Алтанбулаг үржлийн хэсэг		Төв, Дундговь	Төв аймгийн Алтанбулаг сум
		23	Жаргалант үржлийн хэсэг		Төв, Жаргалант сум	
		24	Хотонт үржлийн хэсэг		Архангай	Архангай аймгийн Хотонт сум

¹⁷⁴ Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас ирүүлсэн мэдээ.

2	Гадаад улсаас нутагшуулсан, нутагшуулж буй хонины үүлдрүүд	1	Меринос	Импортын хонины 67,3 хувь Улаанбаатар орчимд, 32,4 хувь төвийн бүсэд, 0,31 хувь Хангайн бүсэд байна.
		2	Дорсет	
		3	Эдильбаев	
		4	Каракуль	
		5	Сараджин	
		6	Романов	
		7	Тушин	
		8	Грузин	
		9	Суффольк	
		10	Дорпер	
		11	Ромни-Марш	
		12	Дегерес	
		13	Берришон дюшер	
		14	Грознен	
		15	Гиссар	
Бүгд			100.0	

1.4 ХОНИНЫ ОМОГ

Монгол Улсад нийт 3 хонины омог байдаг. Хонины омгийн тархалт, бий болсон үржил селекцийн арга, ашиг шимийн үндсэн чиглэл, онцлог, тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт, омгийн баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар, цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэлийг Монгол Улсын генетик нөөцийн төлөвийн газраас гаргаж байна.

БАЯНГОЛ ОМОГ¹⁷⁵

Тархалт:

Өвөрхангай, Булган, Хөвсгөл аймгуудын зарим сумдад хонин сүргийнхээ махан ашиг шимийг дээшлүүлэх зорилгоор Баянгол омгийн хонийг сайжруулагчаар ашиглаж байна. Баянгол омгийн хонины цөм сүргийг Өвөрхангай аймгийн Баянгол суманд үржүүлдэг.

Бий болгосон үржил селекцийн арга:

Өвөрхангай аймгийн Баянгол суманд ардын селекцийн үр дүнд бий болсон цөлөрхөг хээрийн бүс нутагт зохицсон махны хэвшлийн хонин сүрэгт түшиглэн Үзэмчин, Барга, Баяд үүлдрийн хуц ашиглан цус шингээх аргаар үржил селекцийн ажлыг явуулж, тохиромжтой хэвшлийн хонийг өөр дотор нь сонгон үржүүлж, мах – өөх – бүдүүн ноосны чиглэлийн өөхөн сүүлт “Баянгол омог”-ийн хонийг бий болгожээ.

Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:

Мах-өөх-бүдүүн ноосны

¹⁷⁵ <https://www.muz.gov.mn/strains/view/4>

Баянгол омгийн хонины онцлог:

Цөлөрхөг хээрийн бүс нутгийн экологийн эрс тэс нөхцөлд эрсдэл даах чадвар сайтай, бэлчээрээр таргалах чадвар өндөртэй, өвөл, хавар тарга хүчээ сайтар хадгалж онд ордог, махны хэв шинж илүүтэй хөгжсөн зэрэг биологийн онцлог давуу шинжүүдтэй юм. Сүргийн дотор хар, бор, шар нүдэн, халзан, шар бор, бараан толгойтой цагаан зүсмийн хонь 80 шахам хувийг эзэлнэ.

Тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт:

Хонины нас, хүйс	Амьдын жин /кг/		Ноосны гарц /гр/
	Хавар /V сард/	Намар /X сард/	
Бүдүүн хуц	54.0	65.0	1600
Төлгөн хуц	37.0	45.0	1400
Эм хонь	38.0	52.0	1300
Охин төлөг	31.0	42.0	1100

Омгоор баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:

ХХАА-н сайдын 2015 оны А/60 дугаар тушаал.

Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:

Цөлөрхөг хуурай хээрийн бүсэд цэврээр нь үржүүлж, аж ахуй-биологийн ашигтай шинж чанаруудыг улам бататган сайжруулж, тохиромжтой хэвшлийн хонины тоог олшруулж, тархалтын хүрээг өргөтгөж, тухайн бүс нутагтаа мах үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх, хонин сүргийн онд оролт, тэсвэрт чанарыг дээшлүүлэхэд Баянгол омгийн хонийг сайжруулагчаар ашиглахад чиглүүлэх.

БУРИАД ОМОГ¹⁷⁶

Тархалт:

Дорнод аймгийн Баян-Уул, Баяндун, Цагаан – Овоо, Дашбалбар сумдад зонхилон үржүүлж байна. Буриад омгийн хонины цөм сүргийг Дорнод аймгийн Дашбалбар суманд үржүүлдэг.

Бий болгосон үржил селекцийн арга:

Ардын уламжлалт селекцийн арга

Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:

Мах-өөх-бүдүүн ноосны

Буриад омгийн хонины онцлог:

Улз голын сав дагуух дорнод тал хээрийн бүс нутгийн байгаль цаг уурын нөхцөл дахь бэлчээрийн маллагаанд сайтар дасан зохицсон, ууц ялимгүй өргөдсөн, цээж өргөн, гүн,

¹⁷⁶ <https://www.muz.gov.mn/strains/view/5>

харьцангуй богино зузаан өөхөн сүүлтэй, өвөл – хаврын улиралд тарга хүчээ сайн хадгалдаг онцлогтой, ихэвчлэн улаан, шар, бор толгойтой, халзан, их бие нь хундан цагаан зүстэй байдаг.

Тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт:

Хонины нас, хүйс	Амьдын жин /кг/		Ноосны гарц /гр/
	Хавар /V сард/	Намар /X сард/	
Бүдүүн хуц	60.0	70.0	1800
Төлгөн хуц	35.0	52.0	1200
Эм хонь	40.0	55.0	1300
Охин төлөг	32.0	48.0	1100

Омгоор баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:

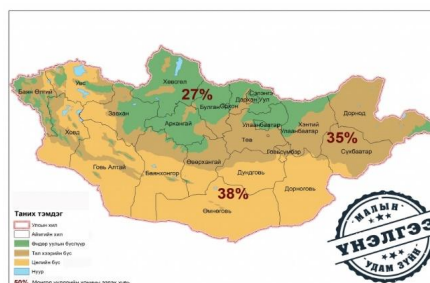
ХХАА-н сайдын 2015 оны А/94 дүгээр тушаал.

Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:

Улз голын сав дагуух дорнод тал хээрийн бүсэд цэврээр нь үржүүлж, аж ахуй-биологийн ашигтай шинж чанаруудыг улам бататган сайжруулж, тохиромжтой хэвшлийн хонины тоог олшруулах, тархалтын хүрээг өргөтгөх замаар үүлдрийн хэмжээнд хүргэж, улмаар тухайн бүс нутагтаа хонины мах үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэхэд Буриад хонийг сайжруулагчаар ашиглах хэмжээнд хүргэх.

1.5 ХОНИНЫ ҮҮЛДЭР

МОНГОЛ ҮҮЛДЭР¹⁷⁷

Тархалт:

Монгол Улсын нийт хонин сүргийн 90 гаруй хувийг “Монгол” үүлдрийн хонь эзлэх бөгөөд бүх бүс нутагт жигд тархсан. Төв аймгийн Баянцагаан, Дундговь аймгийн Эрдэнэдалай, Архангай аймгийн Хотонт сумдын Монгол үүлдрийн хонины улсын үржлийн фермүүдээс өсвөр хээлтэгч, хээлтүүлэгч бойжуулан улсын хэмжээнд нийт 70 гаруй сумдын хонин сүрэгт сайжруулагчаар ашиглаж, цэврээр нь үржүүлж ирсэн уламжлалтай.

Бий болгосон үржил селекцийн арга:

Ардын уламжлалт селекцийн арга

Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:

Мах-өөх-бүдүүн ноосны

¹⁷⁷ <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/5>

Монгол үүлдрийн хонины онцлог:

Монгол үүлдрийн хонины гол онцлог нь байгаль, цаг уурын эрс тэс нөхцөлд байгалийн бэлчээрийг жилийн турш ашиглан хямд өртөгтэй, чанар сайтай бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг, амьдрах чадвар онцгой сайтай оршино. Зун-намрын улиралд хаврын жингээ 13.1-19.6 кг буюу 23.2- 62.4 хувиар нэмэгдүүлж, өвөл-хаврын улиралд намрын жингээс 25-30 хувийг алдаж, онд мэнд ороод үр төл, ашиг шимээ өгч чадах гайхамшигт чадавхтай. Мах, өөхөн ашиг шим нь давуу хөгжсөн, махны амт, чанараар тэргүүн зэрэгт үнэлэгдэж, сувилгаа хүндэтгэлийн идээ зууш болгон эрхэмлэдэг уламжлалтай. Сүргийн дотор халзан, хар бор шар нүдэн, хар бор улаан толгойтой, цагаан зүсмийн хонь 65.7 хувийг эзэлнэ.

Тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт:

Хонины нас, хүйс	Амьдын жин /кг/		Ноосны гарц /гр/
	Хавар /V сард/	Намар /X сард/	
Бүдүүн хуц	45.0	60.0	1400
Төлгөн хуц	32.0	45.0	1100
Эм хонь	35.0	48.0	1200
Охин төлөг	28.0	36.0	1000

Үүлдэрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:

Хөдөө аж ахуй, хөнгөн, хүнсний үйлдвэрийн сайдын 1990 оны А/69 дүгээр тушаал

Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:

“Шилж өсгөн-ширвэж хэрэгцээлэх” ардын селекцийн уламжлалт арга ажиллагааг, шинжлэх ухааны үндэслэлтэй үржил- селекцийн ажилтай зохистой хослон зах зээлийн эрэлт хэрэгцээнд нийцсэн өөхгүй, уургаар баялаг, хүнсний аюулгүй байдлыг хангасан мах, махан бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэхийн тулд махны чиглэлийн өсвөр хонины мах үйлдвэрлэхэд чиглэсэн үржлийн ажлын стратегийг хэрэгжүүлэхэд чиглэгдэнэ.

ҮЗЭМЧИН ҮҮЛДЭР¹⁷⁸

Тархалт:

Үзэмчин омгийн хонь үржүүлэх улсын үржлийн фермийг 1972 онд байгуулж, улмаар Сүхбаатар, Хэнтий, Дорнод, Дорноговь, Дундговь, Төв, Булган, Сэлэнгэ, Өвөрхангай аймгийн ихэнх сумдад үржлийн хуц бойжуулан худалдаж, сайжруулагчаар ашиглаж ирсэн байна. Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан, Дорнод аймгийн Сэргэлэн сумдад Үзэмчин үүлдрийн хонины цөм сүргийг үржүүлдэг.

Бий болгосон үржил селекцийн арга:

¹⁷⁸ <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/22>

Бий болгосон үржил селекцийн арга:

Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан, Дорнод аймгийн Сэргэлэн сумдад ардын уламжлалт селекцийн аргаар бий болсон махны хэвшлийн хонийг түшиглэн 1972 оноос доцент З.Гончигжавын удирдлагаар шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эрдэм-шинжилгээ үйлдвэрлэлийн ажил явуулж, шилмэл хонийг “өөр дотор” нь сонгон үржүүлэх аргаар 20 гаруй жил явуулсан үржил-селекцийн ажлын үр дүнд тал хээрийн бүсэд зохицсон мах-өөх-бүдүүн ноосны чиглэлийн өөхөн сүүлт “Үзэмчин үүлдэр”-ийн хонь бий болжээ.

Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:

Мах-өөх-бүдүүн ноосны

Үзэмчин үүлдрийн хонины онцлог:

Үзэмчин үүлдрийн хонины биологийн гол онцлог нь дорнод тал нутгийн экологийн нөхцөлд гойд зохицсон, бэлчээрээр таргалах чадварын хувьд бусад үүлдрийн хониноос илт давуутай, нядлагын жингээр халх болон ашиг шимийн ижил чиглэлийн бусад хонины үзүүлэлтээс 4-8 хувиар илүү байдаг оршино. Сүргийн дотор халзан, шар бор нүдэн, шар бор улаан толгойтой цагаан зүсмийн хонь 87.8 хувийг эзэлнэ.

Тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт:

Хонины нас, хүйс	Амьдын жин /кг/		Ноосны гарц /гр/
	Хавар /V сард/	Намар /X сард /	
Бүдүүн хуц	52.0	65.0	1200
Төлгөн хуц	33.0	50.0	1000
Эм хонь	40.0	55.0	1100
Охин төлөг	30.0	45.0	800

Үүлдэрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:

ХАА-н сайдын 1991 оны А/65 дугаар тушаал

Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:

Цэврээр нь үржүүлж, аж ахуй-биологийн ашигтай шинж чанаруудыг бататган сайжруулахын зэрэгцээ тал хээрийн бүс нутгийн хонины мах үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлж, хэрэгцээний эрлийзжүүлгийг эрчимтэй хэрэгжүүлэхэд чиглэгдэнэ.

БАРГА ҮҮЛДЭР¹⁷⁹

Тархалт:

Хэнтий, Дорноговь, Дундговь, Төв, Булган, Өвөрхангай, Дархан-Уул, Сэлэнгэ аймгуудын зарим сумдад хонин сүргийнхээ махан ашиг шимийг дээшлүүлэх зорилгоор сайжруулагчаар ашиглаж иржээ. Дорнод аймгийн Хөлөнбуйр суманд Барга үүлдрийн хонины цөм сүргийг үржүүлдэг.

¹⁷⁹ <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/23>

Бий болгосон үржил селекцийн арга:

Дорнод аймгийн Хөлөнбуйр суманд ардын уламжлалт селекцийн аргаар бий болсон махны хэвшлийн хонийг түшиглэн 1972 оноос улсын үржлийн ферм байгуулагдсанаар шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эрдэм-шинжилгээ үйлдвэрлэлийн ажил явуулж, шилмэл хонийг “өөр дотор” нь сонгон үржүүлэх аргаар мах - өөх - бүдүүн ноосны чиглэлийн өөхөн сүүлт “Барга үүлдэр”-ийн хонийг бий болгожээ.

Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:

Мах-өөх-бүдүүн ноосны

Барга үүлдрийн хонины онцлог:

Барга үүлдрийн хонины биологийн гол онцлог нь дорнод монголын тал, хуурай хээрийн экологийн өвөрмөц нөхцөлд сайтар зохицсон, сүүл, ууц нуруундаа харьцангуй их хэмжээний өөх хуримтлуулдаг, бага зэрэг өргөгдсөн богино зузаан отоггүй мухар сүүлтэйгээрээ бусад хониноос ялгагдана. Хуримтлагдсан өөх нь шим тэжээлийн нөөц болдог тул онд мэнд орох, харьцангуй бага турах, тэжээл, усны дутагдлыг илүүтэй даван туулах, өвчин эмгэгт тэсвэртэй зэрэг аж ахуй - биологийн үнэт гойд чадвартайгаараа онцлог хонь юм. Сүргийн дотор улаан толгойтой, шар халзан зүсмийн хонь 83.7 хувийг эзэлнэ.

Тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт:

Хонины нас, хүйс	Амьдын жин /кг/		Ноосны гарц /гр/
	Хавар /V сард/	Намар /X сард/	
Бүдүүн хуц	50.0	63.0	1200
Төлгөн хуц	32.0	46.0	1000
Эм хонь	39.0	52.0	1100
Охин төлөг	30.0	42.0	900

Үүлдэрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:

ХХААХҮ-ийн сайдын 2012 оны А/126 дугаар тушаал.

Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:

Дорнод Монголын тал, хээрийн бүсэд цэврээр нь үржүүлж, аж ахуй-биологийн ашигтай шинж чанаруудыг зах зээлийн эрэлт хэрэгцээнд нийцүүлэн бататган сайжруулж, хонины мах үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх, хонин сүргийн онд оролт, тэсвэрт чанарыг дээшлүүлэхэд Барга үүлдрийн хонийг сайжруулагчаар ашиглахад чиглүүлэх.

БАЯД ҮҮЛДЭР¹⁸⁰

¹⁸⁰ <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/24>

Тархалт:

Увс, Завхан, Хөвсгөл, Архангай, Баянхонгор, Төв, Сэлэнгэ, Орхон, Булган аймгуудын зарим сумдад хонин сүргийнхээ бэлчээр ашиглах, тэсвэрт чадавх болон махан ашиг шимийг дээшлүүлэх зорилгоор сайжруулагчаар ашиглаж иржээ. Увс аймгийн Малчин, Зүүнговь, Хяргас сумдад Баяд үүлдрийн хонины цөм сүргийг үржүүлж байна.

Бий болгосон үржил селекцийн арга:

Увс аймгийн Малчин, Зүүнговь, Хяргас, Тэс сумдад ардын селекцийн үр дүнд бий болсон хонин сүрэгт түшиглэн шинжлэх ухааны үндэслэлтэй үржил селекцийн ажлыг явуулж, тохиромжтой хэвшлийн хонийг өөр дотор нь сонгон үржүүлэх аргаар мах – өөх - бүдүүн ноосны чиглэлийн өөхөн сүүлт “Баяд үүлдэр”-ийн хонийг бий болгожээ.

Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:

Мах-өөх-бүдүүн ноосны

Баяд үүлдрийн хонины онцлог:

Баяд үүлдрийн хонины биологийн гол онцлог нь Их нууруудын хотгор, Ханхөхийн нурууны байгаль экологийн эрс тэс, хатуу ширүүн уур амьсгалын нөхцөлд цас тээж бэлчээр ашиглах, хүйтнийг даах өлчир зэрэг амьдрах чадвар сайтай, бэлчээрээр тарга хүчээ хурдан авч, түүнийгээ сайн хадгалдаг, борвио хүрэхгүй ууцандаа өргөгдсөн богино дугараг хэлбэрийн отоггүй, мухар огтор өөхөн сүүлтэй, богинохон дөрвөлжин биетэй, махан ашиг шим харьцангуй өндөртэйгээрээ бусад үүлдэр, омгийн хониноос ялгагдана. Сүргийн дотор хар бараан толгойтой цагаан зүсмийн хонь 30 гаруй хувийг эзэлнэ.

Тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт:

Хонины нас, хүйс	Амьдын жин /кг/		Ноосны гарц /гр/
	Хавар /V сард/	Намар /X сард/	
Бүдүүн хуц	43.0	65.0	2000
Төлгөн хуц	33.0	47.0	1700
Эм хонь	38.0	54.0	1600
Охин төлөг	31.0	40.0	1400

Үүлдэрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:

ХАА-н сайдын 1991 оны А/65 дугаар тушаал.

Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:

Баяд үүлдрийн хонийг өөр дотор нь цэврээр үржүүлж, үнэт шинж чанаруудыг батжуулан бэхжүүлж, байгаль цаг уурын эрс тэс уур амьсгал бүхий бүс нутгийн хонин сүргийн тэсвэрт чанар, онд орох чадамжийг дээшлүүлэх, мах-ноосон ашиг шимийг нэмэгдүүлэх чиглэлээр ашиглах.

УИЧ МН
СУДАЛГААНЫ САН

БАЙДРАГ ҮҮЛДЭР¹⁸¹

Тархалт:

Баянхонгор, Говь-Алтай, Завхан, Өвөрхангай, Дундговь, Архангай, Төв, Хэнтий зэрэг аймгийн 50 шахам сумын 1.7 сая хонинд үндсэн сайжруулагчаар ашиглаж байжээ. Баянхонгор аймгийн Жаргалант суманд Байдраг үүлдрийн хонины цөм сүргийг үржүүлж байна.

Бий болгосон үржил селекции арга:

Говь-Алтай, Баянхонгор аймгийн баруун урьд талын сумдын хониноос “Чамар хонь” гэж нэрлэгдэх урт ноостой хуц 15, эм хонь 444, хурга 125, нийт 584 хонийг 1953 онд худалдан авч, урт бүдүүвтэр ноост хонь бий болгох эрдэм шинжилгээ, үйлдвэрлэлийн ажлыг дэд доктор Ц.Арвийн удирдлагаар 1983 оныг хүртэл “өөр дотор нь” сонгон үржүүлэх аргаар мах-өөх-бүдүүвтэр ноосны чиглэлийн “Байдраг үүлдрийн хонь”-ийг бий болгожээ.

Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:

Мах-өөх-бүдүүвтэр ноосны

Байдраг үүлдрийн хонины онцлог:

Энэ хонийг “Чамар” гэж нэрлэдэг байсан бөгөөд гол онцлог нь торгомсог, урт бүдүүвтэр ноостой, борвио хүрсэн уртавттар өөхөн сүүлтэй, цөлөрхөг хээрийн байгаль цаг уурын нөхцөлд илүүтэй зохицсон бэлчээр ашиглалт, онд оролтоор бусад үүлдрийн хониноос ялгарах зүйлгүй ижил, төсөөтэй хонь юм. Харин шинжлэх ухааны үндэслэлтэй зориудын шилэн сонголтын үр дүнд бий болсон тул халзан, хар бор нүдэн, хар бараан толгойтой их бие нь хундан цагаан зүстэй хонь зонхилно.

Тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт:

Хонины нас, хүйс	Амьдын жин /кг/		Ноосны гарц /гр/
	Хавар /V сард/	Намар /X сард /	
Бүдүүн хуц	48.0	60.0	2000
Төлгөн хуц	30.0	42.0	1800
Эм хонь	37.0	50.0	1700
Охин төлөг	28.0	40.0	1500

Үүлдрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:

ХАА-н сайдын 1983 оны А/81 дүгээр тушаал.

Цаашид баримтлах үржил селекции ажлын чиглэл:

Байдраг үүлдрийн хонийг цэврээр нь үржүүлж, аж ахуй-биологийн ашигтай үндсэн шинж чанаруудыг алдагдуулахгүй бататган сайжруулахын зэрэгцээ ноос, махан ашиг шимийн

¹⁸¹ <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/25>

зохистой хослолыг зах зээлийн эрэлт хэрэгцээнд нийцүүлэн амьдын жинг нэмэгдүүлэх, тэсвэрт чадварыг сайжруулахад чиглүүлж, үнэт генофондыг хамгаалан арвижуулах.

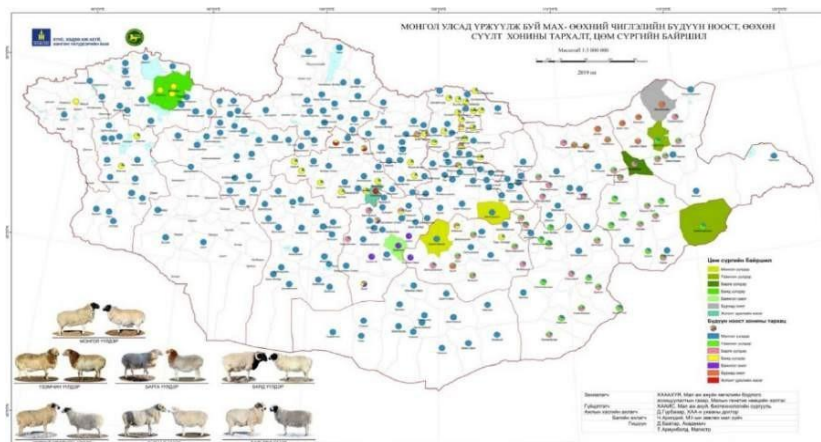
Монгол Улсын хонин сүргийн 99.94 хувийг уугуул үүлдрийн хонь, 0.06 хувийг гадаад улсаас нутагшуулсан болон нутагшуулж байгаа хонь, тэдгээрийн эрлийз тус тус бүрдүүлж байна. Монгол Улсад байгаа бусад хонины үүлдэр, хэсэг, омгийн дэлгэрэнгүй мэдээллийг Монгол Улсын малын генетик нөөцийн төлөвийн цахим хуудаснаас үзэх боломжтой. (<https://www.muz.gov.mn>)

1.6 МАХНЫ ҮҮЛДРИЙН ХОНИНЫ ЦӨМ СҮРГИЙН БАЙРШИЛ, АШИГ ШИМ

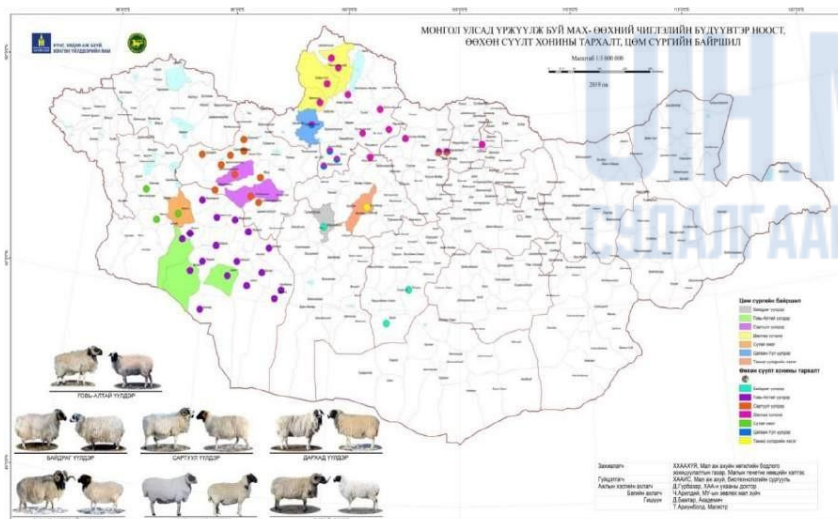
Уугуул болон нутагшуулсан, нутагшуулж буй үүлдрийн хонийг ашиг шимийн чиглэлээр нь ангилж, тархалт, нягтаршилт, цөм сүргийн байршлыг тодорхойлоход 2021 оны байдлаар дараах төлөв байдалтай байна.

Махны чиглэлийн үүлдрийн хонины цөм сүргийн байршил

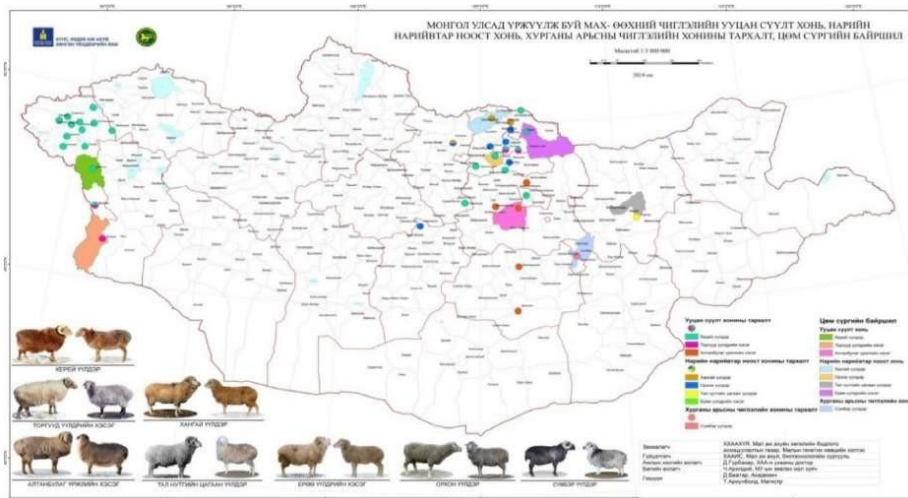
Бүдүүн ноос-махны чиглэлийн хонин сүргийн тархалт, цөм сүргийн байршил

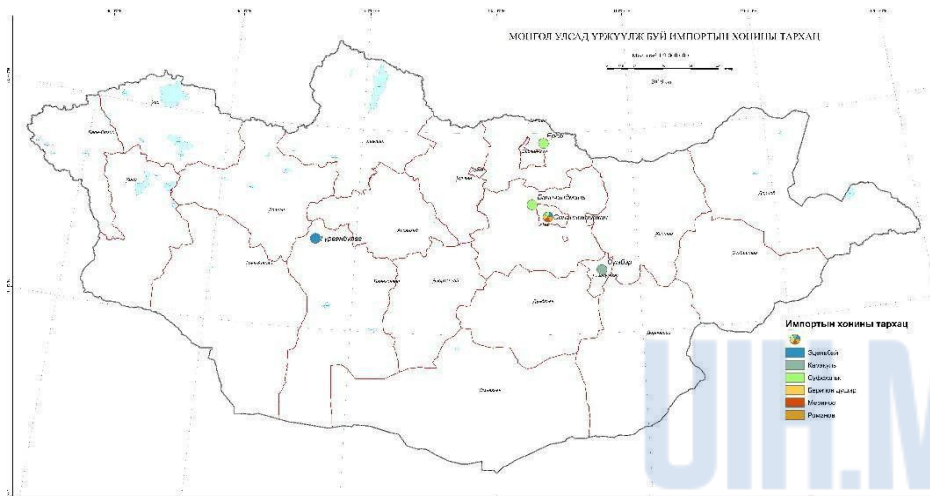
*Бүдүүвтэр ноос-махны чиглэлийн хонин сүргийн тархалт,
цөм сүргийн байршил*

Нарийн, нарийвтар ноосны болон бусад ашиг шимийн чиглэлийн хонин сүргийн тархалт, цөм сүргийн байршил

Гадаад орноос авчран нутагшуулсан, нутагшуулж буй хонины тархалт, байршил

Гадаад улс орноос авчирч нутагшуулж байгаа хонины зонхилох хэсэг Улаанбаатарын орчимд болон Төвийн бүсэд, эрлийз хонины 81.3 хувь Төвийн бүсэд тус тус байршиж байна. Сүүлийн жилүүдэд гадаад улсаас авчирсан хонь, тэдгээрийн эрлийзийг Төв, Сэлэнгэ, Дархан-Уул, Орхон, Дорнод аймгийн зарим сумд, Улаанбаатар хотын мал бүхий дүүргүүдэд голчлон үржүүлж байна.

Хонин сүргийн ашиг шимийн чиглэл

Монгол Улсад хонин сүргийг ашиг шимийн дараах 5 үндсэн чиглэлээр үржүүлж, ашиглаж байна. Үүнд:

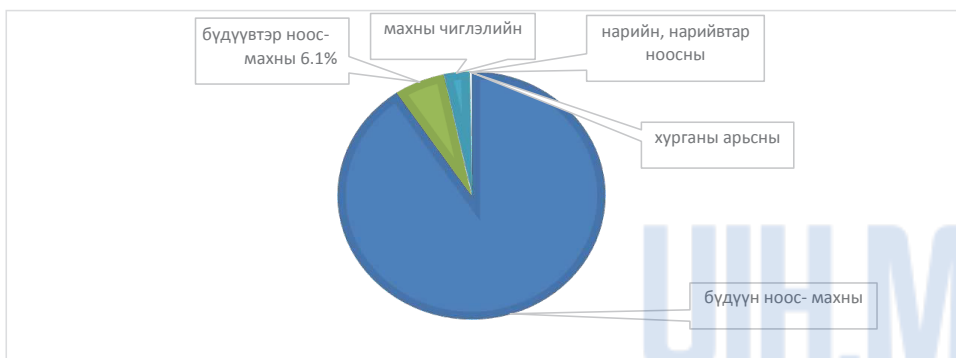
- Бүдүүн ноос-махны чиглэлийн өөхөн сүүлт хонин сүрэг;
- Бүдүүвтэр ноос-махны чиглэлийн өөхөн сүүлт хонин сүрэг;
- Махны чиглэлийн ууцан сүүлт хонин сүрэг;
- Нарийн, нарийвтар ноосны чиглэлийн хонин сүрэг;
- Хурганы арьсны чиглэлийн хонин сүрэг.

Хонин сүргийн бүс нутаг дахь тархалт: ашиг шим ашиглалтын чиглэлээр

Эдийн засгийн бүс	Ашиг шимийн чиглэл				
	Бүдүүн ноост, махны чиглэлийн өөхөн сүүлт	Бүдүүвтэр ноост, махны чиглэлийн өөхөн сүүлт	Ноос, махны чиглэлийн ууцан сүүлт	Нарийн, нарийвтар ноосны чиглэлийн	Хурганы арьсны
Баруун	16.7	59.5	94.1	-	-
Хангай	38.6	40.5	-	2.7	-
Төвийн	24.6	-	5.91	93.3	100
Зүүн	19.6	-	-	4.0	-
Улаанбаатар	0.6	-	0.03	-	-
Нийт дүн	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Бүдүүн ноост, махны чиглэлийн өөхөн сүүлт хонийг Хангайн бүсэд, бүдүүвтэр ноост, махны чиглэлийн өөхөн сүүлт хонийг Баруун болон Хангайн бүсэд, ноос, махны чиглэлийн ууцан сүүлт хонийг Баруун бүсэд, нарийн, нарийвтар ноост хонийг Төвийн бүсэд, хурганы арьсны чиглэлийн хонийг Төвийн бүсэд тус тус зонхилон үржүүлж байна.

Хонин сүргийн ашиг шимийн чиглэлийн бүтэц, хувиар

Нийт хонин сүргийн зонхилох буюу 90,6 хувийг бүдүүн ноос-махны чиглэлийн хонь эзэлж байна.

1.7 ХЭЭЛТЭГЧ, ХЭЭЛТҮҮЛЭГЧ ХОНЬ

Мал үржүүлгийн ажлыг зохион байгуулахдаа хээлтүүлгийн аргуудыг сонгон хэрэглэдэг. Мал хээлтүүлгийн ажлыг зохион байгуулахад нэг талаас хээлтэгч, хээлтүүлэгч малын ороо эрчимтэй явагдах үе, нөгөө талаас гарах төл нь өсч бойжиход хамгийн тохиромжтой улирлыг сонгоход анхаарна. Бэлчээрийн маллагаатай монгол малаас ингэ өвлийн, гүү, үнээ хавар,

зуны, хонь, ямаа намрын улиралд нийлүүлэгт орж 3 болон 4 сард төллөхөөр тааруулах нь зүйтэй. Харин эрчимжсэн мал аж ахуй эрхэлж байгаа нөхцөлд малыг жилийн турш жигд, ээлжээр төллүүлж байхаар хээлтүүлгийн ажлыг зохион байгуулна. Хээлтүүлгийн аргыг дараах байдлаар ангилна.

1. **Ердийн хээлтүүлэг:** Малчид олон зуун жилийн турш мал маллагаандаа ердийн болон гардан хээлтүүлгийн аргыг өргөн ашиглаж ирсэн юм. Ердийн хээлтүүлгийн үед сүргийн дотор хээлтүүлэгч малыг байнга хамт байлгана.
2. **Гардан хээлтүүлэг:** Гардан хээлтүүлгийн үед ороо нь орсон хээлтэгчийг зогсоолд оруулж бэхлээд юм уу ороотой эх малыг тусгай хашаанд хээлтүүлэгчтэй хамт оруулан тус тус хээлтүүлэгчийг харайлгах аргаар нийлүүлэг явуулна. Энэ аргын давуу тал нь хээлтэгч, хээлтүүлэгчийн тохироог оновчтой хийх, хээлтүүлэгчийг үр бүтээлтэй ашиглах, үржлийн бүртгэл тооцоо хөтлөх, гарсан төлийг гарал, үүслээр нь үнэлэх, мал эмнэлгийн үзлэг шинжилгээ хийх боломжтой болно. Гардан хээлтүүлгийн үед хээлтүүлэгчийг тусад нь малладаг учир туршигч хээлтүүлэгч ашиглан хээлтэгчийн ороог илрүүлэх нь илүү үр дүнтэй байдаг. Хээлтэгч, хээлтүүлэгч малын тохироог дараах хүснэгтийн дагуу баримжаалан тогтооно.
3. **Зохиомол хээлтүүлэг:** Малыг зохиомлоор хээлтүүлэх нь хээлтүүлгийн бусад аргуудаас хамгийн дэвшилттэй арга юм. Зохиомол хээлтүүлгийн арга нь арвин ашиг шимтэй хээлтүүлэгчээс олон тооны төл авах, бусад хээлтүүлгийн аргуудаас олон талаар давуутай. Үүнд:
 - Урьдаас төлөвлөн шинжлэх ухааны үндэслэлтэй зохион байгуулагддаг.
 - Арвин ашиг шимт үр төлийн чанараар баталгаажсан хээлтүүлэгч малын үрээр олон тооны эх малыг хээлтүүлэх боломжтой.
 - Бруцеллэз, лейкоз, сүрьеэ, вибриоз зэрэг олон халдварт өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх боломжтой.
 - Малын чанарыг богино хугацаанд сайжруулах боломж бүрдүүлдэг.

Улсын хэмжээн дэх хээлтэгч эм хонины тоо

Хээлтэгч эм хонины тоо 2021 оны байдлаар өмнөх оноос 793.5 мянган толгой буюу 5.7 хувь өссөн байна.

Статистик үзүүлэлт	Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Эм хонь	Улсын дүн	12578.62	13519.7	14223.4	14748.3	13958.7	14752.2

Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо (хэмжих нэгж мян. тол)

Хээлтүүлэгч хонины тоо¹⁸²

Хээлтүүлэгч 195 мянган мал 2021 онд тоологдож өмнөх оноос 43 мянган толгойгоор буюу 28.2 хувиар буурчээ. /Үржлийн нормоор нэг хуцанд 25-30 эм хонь ногдог/.

Статистик үзүүлэлт	Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Хуц	Улсын дүн	139.7	145.0	138.0	154.9	152.0	195.0

Эх сурвалж: Хөдөө аж ахуйн салбарын танилцуулга (хэмжих нэгж)

¹⁸² Хөдөө аж ахуйн салбарын танилцуулга. 62 ху

1.8 ХОНИНЫ МАХНЫ ЭКСПОРТЫН ТОЙМ

ХОНИНЫ МАХНЫ ЭКСПОРТЫН ХЭМЖЭЭ, СҮҮЛИЙН 5 ЖИЛЭЭ

Монгол Улс 2022 оны эхний 4 сард нийт 134 улстай худалдаа хийж, гадаад худалдааны нийт бараа эргэлт 5.1 тэрбум америк доллар, үүнээс экспорт 2.8 тэрбум америк доллар, импорт 2.3 тэрбум америк доллар байна. Нийт бараа эргэлтийн хэмжээ өмнөх оны мөн үеэс 690.8 (15.5%) сая америк доллароор, экспорт 302.7 (12.1%) сая америк доллароор, импорт 388.1 (19.8%) сая америк доллароор тус тус өсжээ. Мөн экспорт өмнөх сараас 138.1 (18.7%) сая америк доллароор, импорт 5.7 (0.9%) сая америк доллароор тус тус өссөн байна.

Монгол Улсын гадаад худалдааны түнш улсуудын тоо жилээс жилд нэмэгдэж 2019 онд нийт 76 улсад бараа бүтээгдэхүүнээ экспортолж байсан бол Ковид-19 цар тахлаас үүдэн 2020 онд экспортын түнш улсуудын тоо буурч 73 болжээ. Манай улсын экспортын бүтцэд 1992 онд БНХАУ 17.8 хувийг, ОХУ 58.5 хувийг эзэлж байжээ. Харин 2020 онд БНХАУ-ын эзлэх хэмжээ 72.5 хувь, харин ОХУ-ынх 0.8 хувь болжээ.¹⁸³

Экспортын хэмжээ (мянган америк доллароор)¹⁸⁴

2016		2017		2018		2019		2020		2021	
Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн
0.2	361.5	2.6	8,267.0	6.2	15,567.7	7	24,164.6	1.8	4,828.3	1.6	4,334.8

Гаалын ерөнхий газрын мэдээлэл (Хэмжих нэгж мян. тон)

Хонины махны экспортын мэдээ (улсаар)

он	Хүлээн авагч улс	тоо хэмжээ, тонн	үнийн дүн, мян.\$
2016	БНХАУ	126.0	196.7
	Катар	1.8	5.2
2017	Иран (Исламын Бүгд Найрамдах)	2,601.3	8,266.3
	Катар	0.3	0.7
2018	Иран (Исламын Бүгд Найрамдах)	2,289.5	9,022.3
	Вьетнам	1,840.0	2,906.7
	Хонконг	403.5	726.3
	Малайз	86.5	178.0
	Казахстан	34.2	62.5
	Киргиз	20.0	26.0
	Катар	0.4	1.3
	Арабын Нэгдсэн Эмират Улс	0.3	1.4
2019	Иран (Исламын Бүгд Найрамдах)	5,688.7	21,137.9
	БНАСАУ	120.0	252.0
	Вьетнам	44.4	73.8
	ХБНГУ	19.0	70.7
	Азербайжан	16.7	33.9
	Арабын Нэгдсэн Эмират Улс	0.8	2.5
2020	Катар	0.4	1.1
	Иран (Исламын Бүгд Найрамдах)	446.3	1,826.3

¹⁸³ https://1212.mn/BookLibraryDownload.ashx?url=External_trade_2020.pdf&ln=Mn

¹⁸⁴ https://www.1212.mn/Stat.aspx?LIST_ID=976_L14&type=sectorbook /Гадаад худалдаа, 2022-03/

	БНХАУ	76.0	290.4
	Тайвань	19.0	72.6
2021 эхний 10 сар	Иран (Исламын Бүгд Найрамдах)	237.1	779.8
	Бахрейн Улс	0.1	0.2
2016-2021.10 дүн		14,072.3	45,934.7

Эх сурвалж: Гаалын ерөнхий газрын мэдээлэл

БҮЛЭГ 2. ҮХЭР СҮРГИЙН ТАЛААРХ ТОЙМ МЭДЭЭЛЭЛ

Манай орны байгаль, газар зүй, экологийн нөхцөлөөс хамааран үхрийн тархалт өндөр уулын бүсэд 27.6, ойт хээрийн бүсэд 25.2, тал хээрийн бүсэд 28.8, их нуурын хотгор, Алтайн бүсэд 12.5, говийн бүсэд 5 хувийг эзлэн үржүүлж байна. Монгол үүлдрийн үхэр нь толгой жижиг, хөнгөн, дух өргөн, хоншоор нарийн, дагз сэртэнгүй байгаа нь хамгийн онцлог шинж юм. Монгол үхэр улаан зүс зонхилж харин хар бидэртэй хүрэн ягаан, ухаа зүсүүд голчлон зонхилно. Манай улсын байгаль цаг, уурын эрс тэс уур амьсгалд дасан зохицсон үхэр болон сарлагийг монголчууд эрт дээр үеэс өсгөн үржүүлж ирсэн бөгөөд уур амьсгалын хувьсал өөрчлөлт, нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийн онцлогоос хамаарч үхэр сүргийн тоо, байршил тархалт өөрчлөгдсөөр байна. Үхэр сүргийн тооны хөдлөл зүйг нарийвчлахад 1944-1945 оны зуданд 625.5 мянга, 2009-2010 оны зуданд 423,3 мянган үхэр хорогдож, 2010 онд 2.1 саяд хүрч буурсан ч түүнээс хойших 9 жилийн хугацаанд адуун сүргийн адил 2,2 дахин өсч, 2021 оны жилийн эцэст 5.0 сая үхэртэй болов.

2.1 ҮХЭР СҮРГИЙН ТОО ТОЛГОЙ (бүсээр, аймаг)

Мал тооллогын 2021 оны жилийн эцсийн дүнгээр хонины тоо толгой 5022.2 мян.тол болж, өмнөх оноос 290.2 мян.тол буюу 6.1 хувиар өссөн байна.

Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Улсын дүн	4080.936	4388.455	4380.879	4753.192	4732.01	5022.225
Баруун бүс	742.22	815.963	822.739	854.555	858.963	949.978
Хангайн бүс	1806.824	1934.447	1888.542	2076.047	1967.727	2033.859
Төвийн бүс	761.004	769.252	740.957	809.743	855.074	885.323
Зүүн бүс	681.088	779.948	847.806	927.195	960.733	1068.537
Улаанбаатар	89.8	88.845	80.835	85.652	89.513	84.528

Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо

2021 оны байдлаар манай улсын үхэр сүргийн зонхилох буюу 40,5 хувь Хангайн, 21,3 хувь Зүүн, 18,9 хувь Баруун, 17,6 хувь Төвийн, 1,6 хувь Улаанбаатарын бүсэд тус тус байршиж байна.

Монгол Улсын үхэр сүргийн газар зүйн байршлын өөрчлөлт (аймгаар)

Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Улсын дүн	4080.936	4388.455	4380.879	4753.192	4732.01	5022.225
Завхан	172.359	192.16	204.995	228.7	224.995	245.165
Говь-Алтай	71.058	85.4	85.225	84.475	75.856	69.585
Баян-Өлгий	155.615	161.025	155.914	158.582	159.49	181.947
Ховд	182.142	200.512	193.683	187.087	187.124	207.617
Увс	161.046	176.866	182.922	195.711	211.498	245.664
Орхон	21.603	21.9	17.477	19.041	20.335	24.291
Өвөрхангай	259.939	298.244	272.32	292.412	251.816	239.705

Булган	293.602	283.891	255.264	282.391	269.75	293.665
Баянхонгор	213.809	240.342	239.777	257.616	245.752	197.924
Архангай	581.226	628.783	621.246	710.077	678.994	722.169
Хөвсгөл	436.645	461.287	482.458	514.51	501.08	556.105
Төв	326.23	310.761	282.33	313.843	322.09	319.967
Говьсүмбэр	13.646	14.903	14.004	14.543	16.348	17.81
Сэлэнгэ	224.278	218.403	216.805	232.286	255.976	281.565
Дорноговь	63.003	72.62	80.576	91.891	103.747	118.062
Дархан-Уул	49.003	50.291	44.259	47.357	48.598	50.913
Өмнөговь	22.149	26.997	26.864	31.653	33.192	31.28
Дундговь	62.695	75.277	76.119	78.17	75.123	65.726
Дорнод	175.55	207.861	243.14	277.423	305.105	353.221
Сүхбаатар	209.326	236.792	251.639	268.547	280.91	308.227
Хэнтий	296.212	335.295	353.027	381.225	374.718	407.089
Улаанбаатар	89.8	88.845	80.835	85.652	89.513	84.528

Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо

Өнгөрсөн 75 жилийн хугацаанд үхрийн тоо эдийн засгийн бүх бүс нутагт өссөн ч сүрэгт эзлэх хувь нь Хангайн бүсэд 4.6 хувиар нэмэгдэж, бусад бүсэд 1.5 -2.3 хувиар буурсан хөдлөл зүйтэй байна. Цаашид үхрийн тоо болон сүрэгт эзлэх хувь Хангайн бүсэд өсөх хандлагатай байгаа бол Зүүн бүсэд харьцангуй тогтвортой, Төвийн болон Улаанбаатарын бүсэд үхрийн тоо нэмэгдсэн ч сүрэгт эзлэх жин тогтвортой байх хандлагатай байна.

1945-1947 онуудад хийсэн судалгаанд “Монголын дорнод болон хойд талын аймгуудад үхэр олон, баруун ба говийн аймгуудад цөөрдөг” гэж тэмдэглэсэн байдаг. Судлаач Б.Өлэн-Эрдэнэ “Монгол нутаг дахь үхрийн унаган тархалтын хамгийн өндөр нягтралын газар зүйн голомт нь одоогийн Архангай аймгийн Хашаат, Хотонт, Өгийнуур, Өлзийт, Хайрхан, Батцэнгэл, Цэнхэр, Түвшрүүлэх, Булган, Эрдэнэмандал, Их Тамир, Чулуут, Өндөр-Улаан, Жаргалант, Тариат, Хангай сум, Булган аймгийн Рашаант, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Баяннуур, Бүрэгхангай, Хишиг-Өндөр, Могод, Сайхан сум, Өвөрхангай аймгийн Хархорин, Бүрд, Хужирт, Бат-Өлзийт сум, Төв аймгийн Заамар, Баянхангай, Угтаалцайдам, Лүн, Өндөрширээт, Алтанбулаг, Эрдэнэсант сум, Хөвсгөл аймгийн Жаргалант, Галт зэрэг нийт 5 аймгийн 37 сумдын газар нутгийг хамарч тэндээс тал тал тийш шингэрсэн төлөвтэй байгаа бөгөөд энэхүү 37 сумдын нийт нутгийн газар зүйн төвлөрөл нь Архангай аймгийн Батцэнгэл, Өгийнуур, Өлзийт гэсэн 3 сумын нутгийн тодорхой хэсгийг хамарсан газар зүйн байршилд оршиж байна” гэж дүгнээд байна. Үхрийн нэгэн төрөл зүйлд багтдаг сарлагийг монголчууд мөн эрт дээр үеэс үржүүлж ирсэн билээ. Судлаачид сарлагийг Төвдөд анх гэрийн мал болгож тэндээс Монголоор дамжин Тува, Алтайд нэвтэрсэн байх магадлалтай гэж үздэг ба түүхэн эх сурвалж, нотолгоогоор Хүннү аймгийн нүүдэлчид ерийн үхэр, сарлаг хоёрын аль алиныг нь өсгөх болсон.¹⁸⁵ гэж тэмдэглэсэн байна. Сарлагийн 50 гаруй хувь нь далайн түвшнээс 2000 метрээс дээш, 40 орчим хувь нь 1600-2000 метрийн өндөрт байрших ба Гималайн салбар уулс, Тэнгэр уул, манай улсын Алтай, Хангай, Хөвсгөлийн уулархаг нутагт илүү зохицсон юм.

Монголчууд сарлагийг бусад төрлийн мал бэлчихэд тохиромжгүй нутгийн бэлчээр ус ашиглаж, арчилгаа маллагааны ердийн нөхцөлд бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг тул эдийн засгийн үр ашиг сайтай мал гэж үздэг.

¹⁸⁵ Сүхбаатар Г. Монголчуудын эртний өвөг. УБ., 1980.10..27

Өдгөө манай улсын уулархаг, ойт хээрийн бүс нутгийн 13 аймаг 132 суманд монгол сарлаг, хайнаг үржиж байна.¹⁸⁶

2.2 ЭРЧИМЖСЭН ҮХРИЙН АЖ АХУЙ

Улсын хэмжээнд 2021 оны жилийн эцсийн байдлаар 3035 өрх, аж ахуйд сүүний үхрийн 98025 үнээ, 341 аж ахуйд 34963 махны үхэр, 28 аж ахуйн нэгж, 1190 өрхөд 1 сая 60 мянган шувуу, 15 аж ахуйн нэгж, 446 өрхөд 21652 гахай, 36 аж ахуйн нэгж, 680 өрхөд 13708 бүл зөгий үржүүлж байна. Үүнээс сүүний үхрийн аж ахуйн тоо 3035, үхрийн тоо 98025, махны үхрийн аж ахуйн тоо 341, 34963 үхэр бүртгэлтэй байна.¹⁸⁷

Үхэр сүргийн эрчимжсэн аж ахуйн тоо,
үхрийн тоо толгой (аймгаар)¹⁸⁸

	Аймаг	Үхэр							
		Сүүний үхэр		Үүнээс				Махны үхэр	
				Сүүний үхэр		Сүү-мах, мах-сүүний үхэр			
		Бүгд тоо толгой	Нийт аж ахуйн тоо	Аж ахуйн тоо	Толгойн тоо	Аж ахуйн тоо	Толгойн тоо	Аж ахуйн тоо	Толгойн тоо
1	Архангай	1139	59	29	294	30	875	21	363
2	Баян-Өлгий	633	23	5	142	18	491	0	0
3	Баянхонгор	301	18	4	111	14	290	0	0
4	Булган	512	76	1	57	75	455	1	515
5	Говь-Алтай	422	28	4	104	14	318	6	238
6	Говьсүмбэр	61	7	7	61	0	0	12	262
7	Дархан-Уул	2496	35	8	441	27	2055	8	1022
8	Дорноговь	722	26	4	275	22	447	10	195
9	Дорнод	687	30	15	196	15	491	142	13936
10	Дундговь	180	18	15	164	3	16	0	0
11	Завхан	547	35	30	497	5	50	0	0
12	Орхон	294	19	14	157	5	137	7	354
13	Өвөрхангай	1646	82	46	547	36	1099	4	269
14	Өмнөговь	213	22	22	213	0	0	5	65
15	Сүхбаатар	718	30	0	0	30	718	2	494
16	Сэлэнгэ	7886	256	162	3519	94	4367	67	11211
17	Төв	18305	474	203	9070	271	9235	17	2103
18	Увс	913	103	0		103	913	1	30
19	Ховд	1231	24	17	704	7	527	0	0
20	Хөвсгөл	1367	47	0		47	1367	24	2431
21	Хэнтий	5553	2	2	160		5393	0	837
22	Улаанбаатар	52202	1621	301	7452	1320	44750	14	638
Бүгд		98028	3035	889	24164	2136	73994	341	34963

2021 оны эрчимжсэн мал аж ахуйн судалгаа 2022.01.13-ны байдлаар

¹⁸⁶ Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас авсан мэдээ.

¹⁸⁷ <https://mofa.gov.mn/exp/blog/7/4>

¹⁸⁸ <http://203.26.189.154/files/pdf-files/pdf/6255232d5b58af779a8603ef.pdf>

2.3 ҮХЭР СҮРГИЙН ОМОГ, ҮҮЛДЭР

Монгол Улсад нийт үхэр сүргийн 97.8 хувийг уугуул үүлдрийн үхэр, үүний дотор 20.0 хувийг сарлаг, гадаад улсаас нутагшуулсан болон нутагшуулж байгаа үхэр 2.2 хувийг тус тус бүрдүүлж байна. Үхэр сүргийн үүлдэрлэг байдлын бүрэлдэхүүн, тэдгээрийн нягтаршил, цөм сүргийн байршлыг 2021 оны байдлаар тодорхойлоход дараах байдалтай байна. Монгол Улсын үхэр сүрэгт 2021 оны байдлаар эрх бүхий байгууллагаас хянан баталгаажуулсан үндэсний 4 үүлдэр, гадаад улсаас авчирч нутагшуулсан болон нутагшуулж байгаа 14 үүлдрийн үхэр байна.

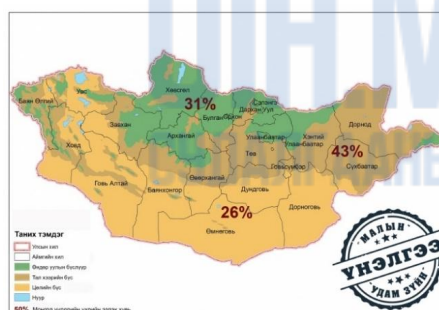
Үхэр сүргийн омог, үүлдрүүд ба газар зүйн байршлын нягтшил, цөм сүргийн байршил¹⁸⁹

№	Үүлдрийн гарал	Үүлдэр, омгийн нэр	Үхэр сүрэгт эзэлж буй хувь
1	Монголын уугуул үүлдрүүд	Монгол үхэр	77.7
		Монгол сарлаг	20.0
		Сэлэнгэ	2.48
		Дорнод монголын улаан	0.59
2	Гадаад улсаас нутагшуулсан, нутагшуулж буй үхрийн үүлдрүүд	Оросын болон Германы хар тарлан***	2.2
		Голштейн**	
		Талын улаан***	
		Симментал***	
		Алатау***	
		Герефорд***	
		Казахын цагаан толгойт***	
		Лимузин***	
		Ангус**	
		Шароле**	
		Монтблярьд**	
		Абонданс	
		Норвегийн улаан	
		Пьемонтес	
Бүгд			100.0

- * нутагшаад 5 хүртэлх жилийн дотор байгаа
- ** нутагшаад 6-15 жил болж байгаа
- *** нутагшаад 16 ба түүнээс дээш жил болсон

ҮХРИЙН ҮҮЛДЭР

МОНГОЛ ҮҮЛДЭР¹⁹⁰

¹⁸⁹ Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас ирүүлсэн мэдээ.

¹⁹⁰ <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/4>

Тархалт:

Манай орны байгаль, газар зүй, экологийн нөхцөлөөс хамааран үхрийн тархалт өндөр уулын бүсэд 27.6, ойт хээрийн бүсэд 25.2, тал хээрийн бүсэд 28.8, их нуурын хотгор, Алтайн бүсэд 12.5, говийн бүсэд 5 хувь байна.

Бий болгосон үржил селекции арга:

Ардын уламжлалт сонгон үржүүлэг

Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:

Мах, сүүний

Монгол үүлдрийн үхрийн онцлог:

Монгол үхэр нь байгаль цаг уурын янз бүрийн бүс нутагт дасан зохицсон тэсвэр хатуужилтай, байгалийн бэлчээрийг чадамгай ашиглан намар нас гүйцсэн үхэр 30-50%, өсвөр үхэр 60-80%-аар хаврын жингээ нэмэгдүүлж, тарга хүч авах чадвартай. Монгол үхэр зун, намрын улиралд өөх ихээр хуримтлуулдаг нь цаг агаарын хүнд нөхцөлийг даван туулах энергийн эх үүсвэр болдог. Хүрэн улаан, бидэртэй хүрэн зүс зонхилох боловч ухаа ягаан, хар, бөөр алаг зүс нэлээд тохиолдоно.

Ашиг шимийн үзүүлэлт:

Нас, хүйс	Амьдын жин /кг/	Сүүлэг чанар	
		Саам /л/	Тослог /%/
Бух	325-396	-	-
Үнээ	273-315	315	4,3

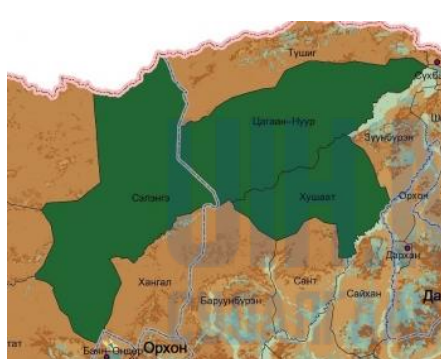
Үйлдрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:

Хөдөө аж ахуй, хөнгөн хүнсний үйлдвэрийн сайдын 1990 оны А/69 дүгээр тушаал

Цаашид баримтлах үржил селекции ажлын чиглэл:

Өөр дотор нь шилэн сонгож, махны чиглэлээр үржүүлэх

СЭЛЭНГЭ ҮҮЛДРЭР¹⁹¹

Тархалт:

Булган аймгийн Сэлэнгэ сум, Сэлэнгэ аймгийн Орхонтуул, Алтанбулаг сумдад Сэлэнгэ үүлдрийн үхрийг цэвэрээр нь үржүүлж байна.

¹⁹¹ <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/8>

Бий болгосон үржил селекцийн арга:

Казахын цагаан толгойт үүлдрээр монгол үхрийг 2-3 дахь үе хүртэл эрлийзжүүлж тохиромжтой хэвшлийн үхрийг шилэн сонгож “өөр дотор” нь үржүүлэн махны чиглэлийн “Сэлэнгэ” үүлдрийн үхрийг бий болгожээ.

Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:

Махны

Сэлэнгэ үүлдрийн үхрийн онцлог:

Монгол үүлдрийн үхрийн тэсвэрт чанар, бэлчээр ашиглах чадварыг болон Казахын цагаан толгойт үүлдрийн үхрийн биеийн жин, өсөлтийн давуу байдалтай хослуулан удамшуулж чадсан давуу талтай. Сэлэнгэ үүлдрийн үхэр махны хэвшлийг бүрэн хадгалсан, гуя хонгоны махны дүүргэлт сайн, булчин махны хөгжил жигд, цээж бөгс тэнцүү, нядлагын гарц, жингээр махны төрөлжсөн үүлдэртэй ойролцоо, сүүлэг шинжээрээ эхлээр бойжиж байгаа тугалын өсөлтийн эрчмийг бүрэн хангаж чаддаг. Тугал нь 25-30 кг жинтэй төрөх бөгөөд эхлээр бойжуулж, эхээс ялгах үед эр нь 265-330 кг, охин нь 240-280 кг жинтэй байна. Зүсний хувьд их бие нь хүрэн улаан, улаан, ягаан, дух, омруу, хээлүүр, шилбэ, сүүлний үзүүр цагаан, хамрын толио цайвар бор.

Ашиг шимийн үзүүлэлт:

Нас, хүйс	Амьдын жин /кг/	Сүүлэг чанар	
		Саам /л/	Тослог /%/
Бух	625-700	-	-
Үнээ	430-480	1200-1800	3.8-4.2

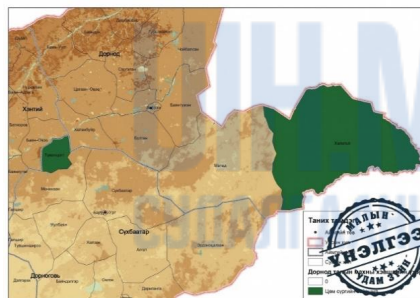
Үүлдрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:

Хөдөө аж ахуйн сайдын 1984 оны 287 дугаар тушаал

Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:

Сэлэнгэ үүлдрийн үхрийн ашиг шимийн үнэт чанарыг бататган сайжруулж, тархалтын хүрээг өргөтгөн цэврээр үржүүлэхийн зэрэгцээ нутгийн Монгол үүлдрийн үхрийн махан ашиг шимийг нэмэгдүүлэхэд сайжруулагчаар ашиглах.

ДОРНОД МОНГОЛЫН УЛААН ҮҮЛДЭР¹⁹²

¹⁹² <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/9>

Тархалт:

Дорнод Монголын улаан үхрийг Дорнод аймгийн Халх гол, Сүхбаатар аймгийн Түмэнцогт суманд цэврээр үржүүлж байна.

Бий болгосон үржил селекцийн арга:

Дорнод, Сүхбаатар аймгийн үхэр сүргийн дотор ардын уламжлалт селекцийн үр дүнд бий болсон махны хэв шинж хадгалсан үхрийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй өөр дотор нь сонгон үржүүлж “Дорнод Монголын улаан үүлдэр”-ийн үхрийг бий болгожээ.

Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:

Махны

Дорнод талын махны хэвшлийн үхрийн онцлог:

Дорнод Монголын улаан үхэр нь жилийн турш бэлчээрийн маллагаанд Монгол үүлдрийн үхэртэй ижил нөхцөлд маллагдаж байгаа боловч 18 сартай охин бяруу 263 кг, нэмрийн гунж 307 кг, дөнгж 355 кг жин татаж байгаа нь нутгийн үхрийн дундаж үзүүлэлтээс 50-60 кг-аар илүү байна. Зүс нь хар улаан ихэвчлэн мухар байдаг онцлогтой.

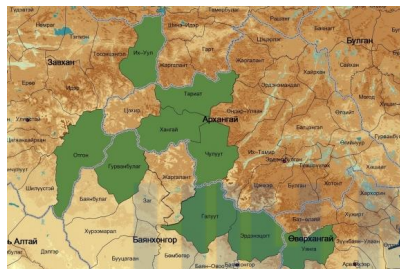
Ашиг шимийн үзүүлэлт:

Нас, хүйс	Амьдын жин /кг/	Сүүлэг чанар	
		Саам /л/	Тослог /%/
Бүх	500-550	-	-
Үнээ	350-380	300-400	3.8-5.2

Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:

Дорнод талын махны хэвшлийн үхрийн ашиг шимийн үнэт чанарыг бататган сайжруулж, тархалтын хүрээг өргөтгөн цэврээр үржүүлэхийн зэрэгцээ нутгийн Монгол үүлдрийн үхрийн махан ашиг шимийг нэмэгдүүлэхэд сайжруулагчаар ашиглах

МОНГОЛ САРЛАГ ¹⁹³

Тархалт:

Архангай, Баянхонгор, Хөвсгөл, Өвөрхангай, Завхан, Говь-Алтай, Ховд, Баян-Өлгий аймгуудын өндөр уулархаг нутагт Монгол үүлдрийн сарлагийг цэврээр үржүүлж байна.

Бий болгосон үржил селекцийн арга:

Ардын уламжлалт сонгон үржүүлэг

¹⁹³ <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/10>

Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:

Сүү-мах-уналга-эдэлгээ-ноос

Монгол үүлдрийн сарлагийн онцлог:

Сарлагийн биологийн онцлог нь өндөр уулын байгаль, цаг уурын эрс тэс, хатуу ширүүн нөхцөлд гайхалтай идээшин зохицсон, байгалийн бартаа, хад асгатай ямар ч нөхцөлд чөлөөтэй хурдан, шалмаг явж сийрэг, тачир өвс ургамлаар хооллох чадвартай.

Сарлагийн бүх бие сахлаг урт үсэн бүрхэвчтэй, ялангуяа хаа, гуя, гэдэс хэвлий дагуу урт сахлаг савгартай, өтгөн урт сүүлтэй, хөлсний булчирхай цөөн бөгөөд нарийхан учир биеийн гадаргуугаас дулаан алдах нь бага, хүйтэн сэрүүн нөхцөлд зохицсон онцлогтой.

Ашиг шимийн үзүүлэлт:

Нас, хүйс	Амьдын жин /кг/	Сүүлэг чанар	
		Саам /л/	Тослог /%/
Бүх	400-450	-	-
Үнээ	270-280	280-320	7.2-12

Үүлдрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:

Хөдөө аж ахуй, хөнгөн хүнсний үйлдвэрийн сайдын 1990 оны А/69 дүгээр тушаал

Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:

Монгол үүлдрийн сарлагийг цэврээр үржүүлэхийн зэрэгцээ сүү, хөөвөр, ноосны гарц чанарыг сайжруулах, хязгаарлагдмал хүрээнд хайнагжуулах чиглэл баримтална.

Сарлагийн тоо, эдийн засгийн бүс ба оноор, толгой

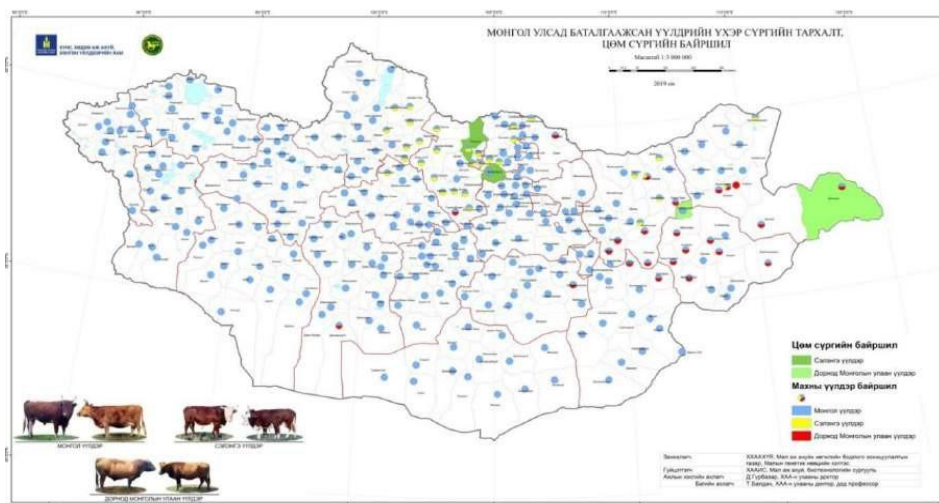
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Улсын дүн	585,161	690,665	745,656	799,558	875,952	877,670	1,005,976	901,716	901,295
Баруун бүс	119,186	145,271	165,033	173,118	194,461	186,044	189,321	175,596	185,179
Хангайн бүс	463,203	541,200	575,550	622,098	676,201	687,481	813,047	720,612	710,901
Төвийн бүс	1,993	2,995	3,126	2,982	2,546	2,525	2,131	3,441	2,427
Зүүн бүс	356	400	793	302	890	571	536	689	929
Улаанбаатар	423	829	1,154	1,058	1,854	1,049	941	1,378	1,859

2.4 МАХ, СҮҮНИЙ ЧИГЛЭЛИЙН ҮХЭР, САРЛАГИЙН ЦӨМ СҮРГИЙН БАЙРШИЛ, ҮХЭР СҮРГИЙН АШИГ ШИМИЙН ЧИГЛЭЛ

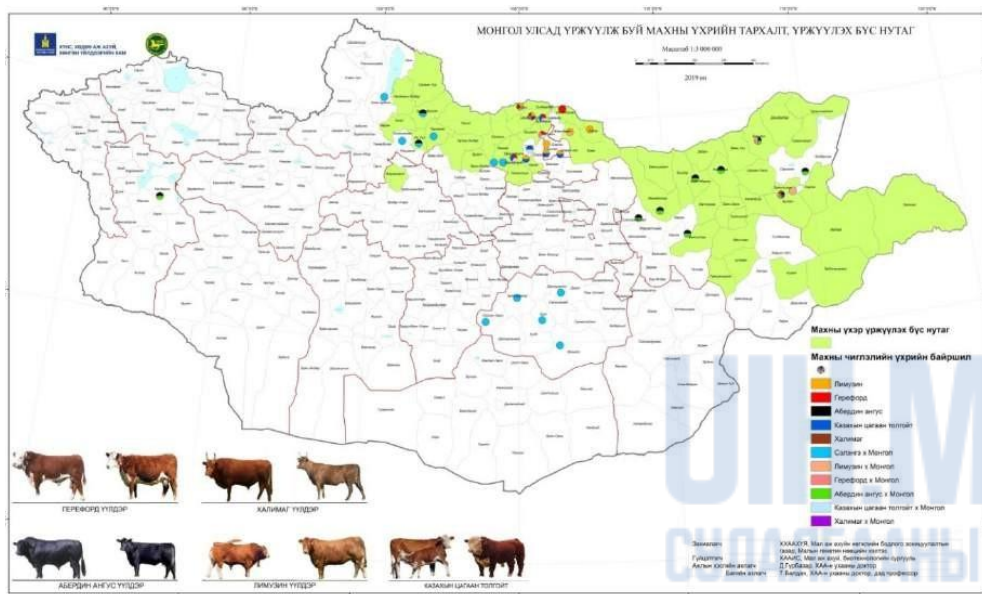
Уугуул болон нутагшуулсан, нутагшуулж буй үүлдрийн хонийг ашиг шимийн чиглэлээр нь ангилж, тархалт, нягтаршилт, цөм сүргийн байршлыг тодорхойлоход 2021 оны байдлаар дараах төлөв байдалтай байна.

ИИМН
СУДАЛГААНЫ САН

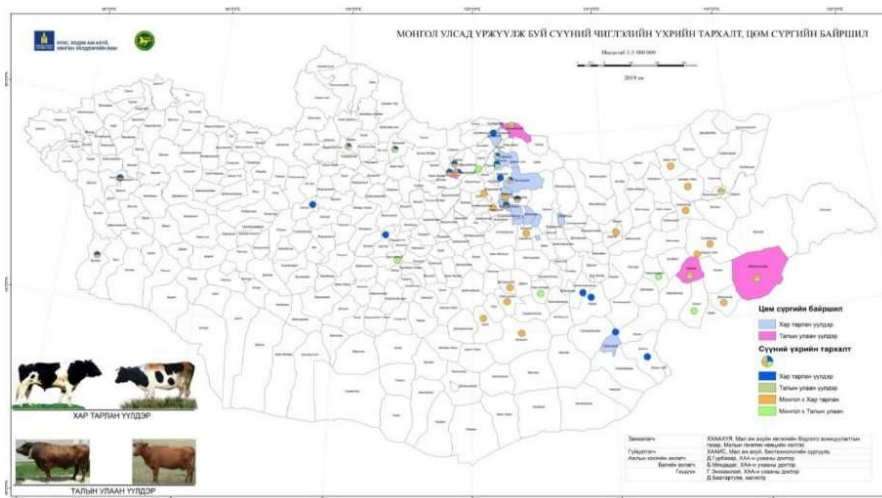
Монгол Улсын үхрийн уугуул үүлдэрүүд, тэдгээрийн цөм сүргийн газар зүйн байршил, тархалт¹⁹⁴

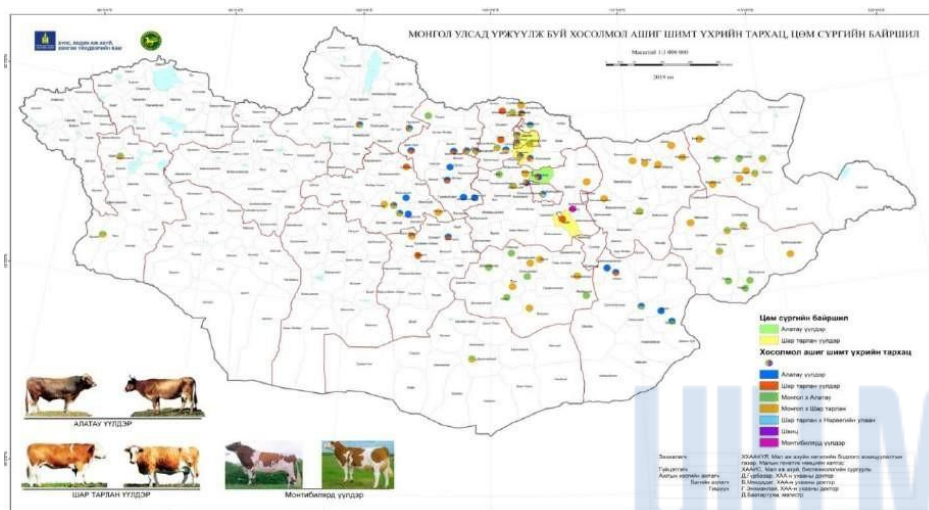
Гадаад орноос авчран нутагшуулсан, нутагшуулж буй махны чиглэлийн үхрийн газар зүйн байршил, тархалт

Гадаад улсаас авчран нутагшуулсан, нутагшуулж байгаа сүүний чиглэлийн үхрийн газар зүйн байршил, тархалт

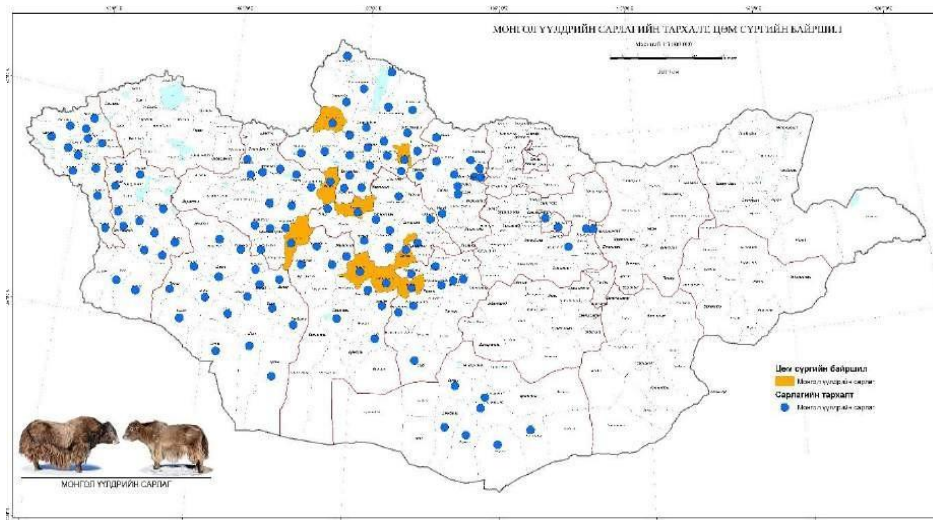

Гадаад орноос авчран нутагшуулсан, нутагшуулж буй хосолмол ашиг шимт үхрийн газар зүйн байршил, тархалт

2021 оны байдлаар гадаад улсаас авчирсан махны чиглэлийн 5 үүлдэр, сүүний чиглэлийн 3 үүлдэр, хосолмол ашиг шимт 3 үүлдрийн үхэр, тэдгээрийн эрлийзийг Төв, Сэлэнгэ, Дархан-Уул, Орхон, Дорнод, Дундговь, Сүхбаатар аймгийн зарим сумдууд, Улаанбаатар хотын мал бүхий дүүргүүдэд голчлон үржүүлж байна.

Монгол сарлаг, түүний цөм сүргийн газар зүйн байршил, тархалт

2021 оны байдлаар нийт сарлагийн сүргийн зонхилох буюу 80,0 хувь Хангайн бүсэд, 18.8 хувь Баруун бүсэд, 0.4 хувь бусад бүсэд байршиж байна.

МОНГОЛ УЛСАД ӨСГӨН ҮРЖҮҮЛЖ БАЙГАА ҮХЭР СҮРГИЙН ТАРХАЦ, ЦӨМ СҮРГИЙН БАЙРШИЛ

Үндсний үүлдэр- 4

Гадаадаас авч, нутагшуулан үржүүлсэн үхрийн үүлдэрд - 9

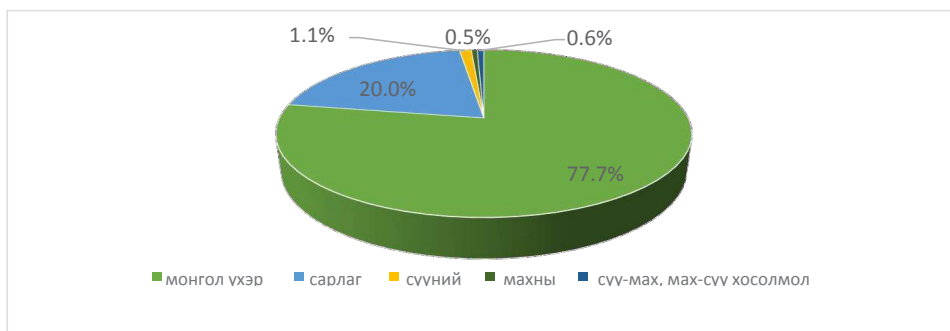
- махны чиглэлийн - 4
- сүүний чиглэлийн - 2
- хосолмол ашиг шимийн - 3

Үхэр сүргийн ашиг шимийн чиглэл

Монгол Улсад үржүүлж буй үхэр сүргийг махны, сүүний, мах-сүүний, сүү-махны хосолсон гэсэн ашиг шимийн үндсэн 4 чиглэлээр ашиглаж байгаа.

Үхэр сүргийн ашиг шим ашиглалтын төлөв

Нийт үхэр сүргийн 77.7 хувийг монгол үхэр, 20 хувийг сарлаг, 1.1 хувийг сүүний чиглэлийн, 0.5 хувийг махны, 0.6 хувийг хосолмол ашиг шимт үхэр эзэлж байна. Үхэр сүргийн ашиглалтын байдлыг сум, дүүрэг, аймаг, нийслэл, бүс нутгийн түвшинд тодорхойлоход дараах байдалтай байна.

Бүс нутагт үхэр сүргийн ашиг шим ашиглалтын байдал (бүс, аймгаар)

Эдийн засгийн бүс	Аймаг, нийслэлийн нэр	Үхэр сүрэт эзэлж байгаа хувь	Ашиг шимийн чиглэл тус бүр дэх үхрийн тоо, мян.толгой				
			Уугуул үүлдэрүүд		Нутагшуулсан, нутагшуулж байгаа үүлдэрүүд		
			монгол үхэр	сарлаг	сүүний	махны	сүү-мах, мах-сүү хосолмол
Баруун	Баян-Өлгий	3.3	89.0	66.3	0.1	-	0.5
	Говь-Алтай	1.8	68.6	15.1	0.1	0.2	1.2
	Завхан	4.8	144.7	59.5	0.7	0.1	-
	Увс	4.1	173.4	8.9	-	-	0.6
	Ховд	3.9	156.2	36.2	0.4	0.1	0.8
	Бүсийн дүн	18.0	631.9	186.0	1.3	0.4	3.1
Хангайн	Архангай	14.9	338.6	280.0	1.1	1.0	0.5
	Баянхонгор	5.4	68.2	170.5	0.02	0.2	0.9
	Булган	5.9	251.5	1.0	0.9	0.4	1.5
	Орхон	0.4	16.4	0.1	0.3	0.4	0.3
	Өвөрхангай	6.2	169.6	99.7	1.7	0.5	0.8
	Хөвсгөл	10.8	344.4	136.2	-	0.1	1.8
	Бүсийн дүн	43.7	1188.6	687.5	4.0	2.6	5.8
Төвийн	Говьсүмбэр	0.3	13.9	0	-	-	0.1
	Дархан-Уул	1.0	41.9	0	0.8	0.1	1.5
	Дорноговь	1.9	79.8	0	0.3	0.4	0.1
	Дундговь	1.7	75.5	0	-	-	0.6
	Өмнөговь	0.7	25.5	0.9	0.3	0.1	0.1
	Сэлэнгэ	5.7	187.7	0.1	3.0	18.1	7.9
	Төв	6.6	256.3	1.5	21.6	0.9	2.0
	Бүсийн дүн	17.0	680.6	2.5	26.0	19.6	12.3
Зүүн	Дорнод	5.8	239.0	0.1	0.1	0.4	3.5
	Сүхбаатар	5.7	251.2	0.1	0.2	0.02	0.1
	Хэнтий	8.0	340.3	0.4	11.0	0.9	0.4
	Бүсийн дүн	19.5	830.8	0.6	11.2	1.32	4.0
Улаанбаатар		1.8	72.2	1.0	5.7	-	1.9
Улсын дүн		100.0	3404.1	877.6	48.3	23.9	27.1
Сүрэгт эзэлсэн хувь			77.7	20,0	1,1	0,6	0,6

2.5 ХЭЭЛТЭГЧ, ХЭЭЛТҮҮЛЭГЧ ҮХЭР

Улсын хэмжээний хээлтэгч үнээний тоо

Хээлтэгч үнээний тоо 2021 оны байдлаар 2035.2 мян.тол болж өмнөх оноос 196.3 мян.тол буюу 10.7 хувь өссөн байна. Үржлийн нормоор нэг бухад 35-45 үнээ ногддог/.

Статистик үзүүлэлт	Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Үнээ	Улсын дүн	1587.811	1707.814	1755.287	1900.605	1838.9	2035.247

Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо (хэмжих нэгж мян.тол)

Хээлтэгч бухын тоо 2021 оны байдлаар 68.3 мян.тол болж өмнөх оноос 6.5 мян.тол буюу 10.5 хувь өссөн байна.

Статистик үзүүлэлт	Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Бух	Улсын дүн	53.2	55.0	53.4	59.8	61.8	68.3

Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо (хэмжих нэгж мян.тол)

2.6 ҮХРИЙН МАХНЫ ЭКСПОРТЫН ТОЙМ

Хөдөө аж ахуйн гаралтай гол нэрийн бүтээгдэхүүн, түүхий эдийн экспорт 2020 онд 421.7 сая ам.доллар болж нийт экспортын орлогын 5.6 хувийг эзэлж байна. ХАА-н гаралтай бүтээгдэхүүний нийт экспорт нь өмнөх оноос 199.7 сая ам.доллар буюу 32.1 хувиар буурсан байна.

Экспортын хэмжээ (мянган америк доллароор)¹⁹⁵

2016		2017		2018		2019		2020		2021	
Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн
0.7	1592.3	0.6	1643.3	1.1	3306.2	0	0	0	0	0	0

Үхрийн махны экспортын хэмжээ (сүүлийн 5 жилээр)

он	Хүлээн авагч улс	тоо хэмжээ, тонн	үнийн дүн, мян.\$
2016	ОХУ	560.0	1,376.2
	БНХАУ	135.1	216.1
2017	ОХУ	600.0	1,643.3
	БНХАУ	0.1	0.7
2018	ОХУ	762.6	2,437.6
	Вьетнам	136.0	332.2
	Узбекистан	136.0	326.6
	Казахстан	60.0	161.0
	БНАСАУ	19.5	48.8
2019	0	0	0
2020	0	0	0
2021 эхний 10 сар	0	0	0
2016-2021.10 дүн		2,409.3	6,542.5

Эх сурвалж: Гаалын ерөнхий газрын мэдээлэл

¹⁹⁵ https://www.1212.mn/Stat.aspx?LIST_ID=976_L14&type=sectorbook /Гадаад худалдаа, 2022-03/

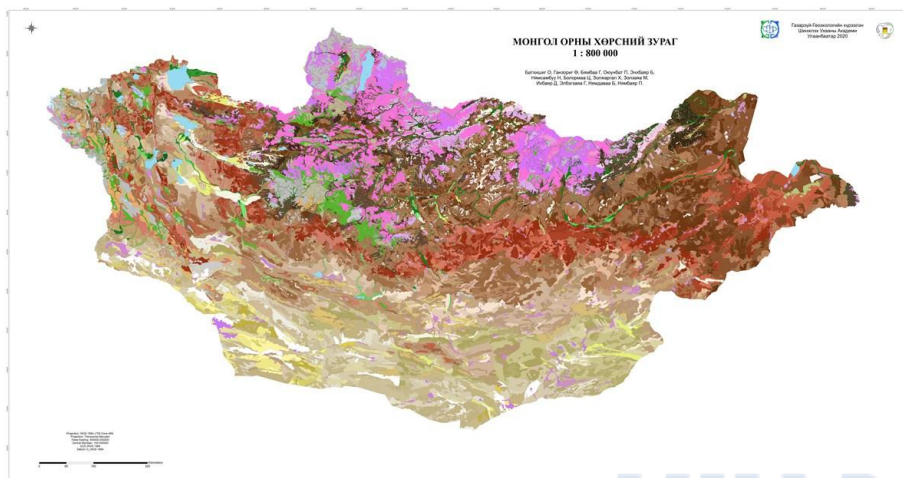
БҮЛЭГ 3. МОНГОЛ ОРНЫ МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ БЭЛТГЭЛИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

3.1 МОНГОЛ ОРНЫ ХӨРСНИЙ БҮРХЭВЧ

Манай орон өргөн уудам нутагтай учраас хөрсний олон хэв шинж үүсэн бий болжээ. Нутгийн хойд хэсэгт хар шороон маягийн хөрс тархсан бол төв хэсэг говийн саарал хөрстэй. Төвийн нутгийн зүүн хэсгийн тал хээрийн 50 гаруй хувийг хүрэн хөрс эзэлдэг. Харин хойд хэсгийн хар шороон маягийн хөрстэй нутагт газар тариалан эрхлэхэд тохиромжтой аж. Тариаланд зохимжтой хөрс нийт 1.6 сая гаруй гектар талбайг хамардаг байна. Мөн Монгол орны хойд хэсгийн уулархаг нутгаар ой, тайга, ойт хээр, төвийн болон зүүн хэсгээр хээрийн, өмнө хэсгийн нутгаар говийн, хамгийн урд захаар цөлийн байгалийн бүс оршдог. Өндөр уулын хувьд ойн дээд хилээс дээш бол тайгын бүс, түүнээс дээш мөнх цастай байдаг.

Монгол орны хөрсний зураг

ШУА-ийн Газарзүй-Геоэкологийн хүрээлэнгийн Хөрс судлалын салбарын судлаачдын хамтын бүтээл Монгол орны хөрсний зураг 1:800 000 масштаб, хөрсний зургийн тойм болон хөрсний хэв шинжүүдийг оруулав. Монгол орны хөрсний шинэчилсэн ангиллын дагуу хөрсний 12 бүлэг 33 хэв шинжид хамрагдах 108 төрлийн хөрсийг зураг дээр ялгасан. Тариалангийн хөрс (Antrosols), техногенийн эвдрэлд орсон хот суурингийн (Urbic Technosols) болон уул уурхайн хөрс (Leptic Technosols) үүдийг шинээр нэмж оруулсан.¹⁹⁶

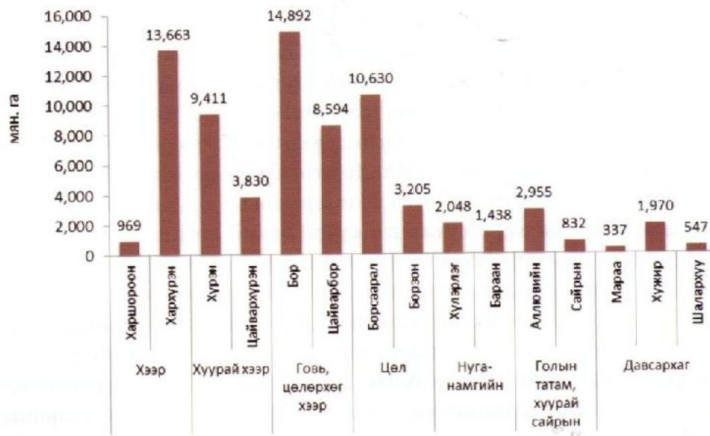

Монгол орны голлох хөрсний хэв шинжүүдийн талбайг тооцож үзэхэд хамгийн их талбайтай хөрс нь дундаж, нам уулсаар тархсан Чулуурхаг хар хүрэн хөрс, 16 008 мян.га буюу 10,24% говийн бор хөрс, 14 892 мян.га буюу 9,53%, хар хүрэн хөрс 13663 мян.га буюу 8,74%-ийг тус тус эзэлж байна.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Газарзүй, Геоэкологийн хүрээлэн <https://igg.ac.mn/c/1003754?content=1401049>
http://www.touristinfocenter.mn/news_more.aspx?NewsID=1153

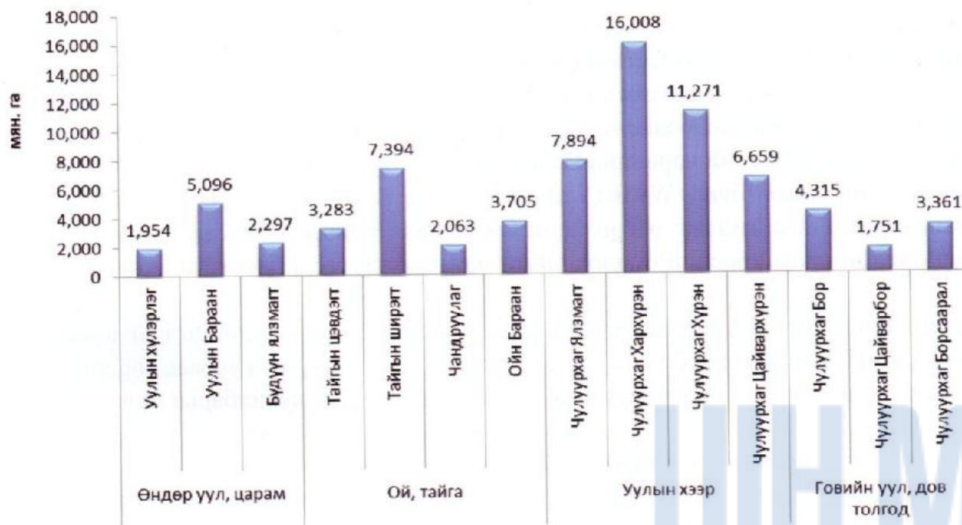
¹⁹⁷ Монгол орны бэлчээр, хөрс, ашиглалт ба хамгаалалт 2017

Монгол орны хээр, говь, цөл, нуга намаг, голын татам, давсархаг хөрсний талбай

Эх сурвалж: Монгол орны бэлчээр, хөрс, ашиглалт ба хамгаалалт 2017

Уулархаг газар ба ойн хөрсний хэв шинжүүдийн талбай

Эх сурвалж: Монгол орны бэлчээр, хөрс, ашиглалт ба хамгаалалт 2017

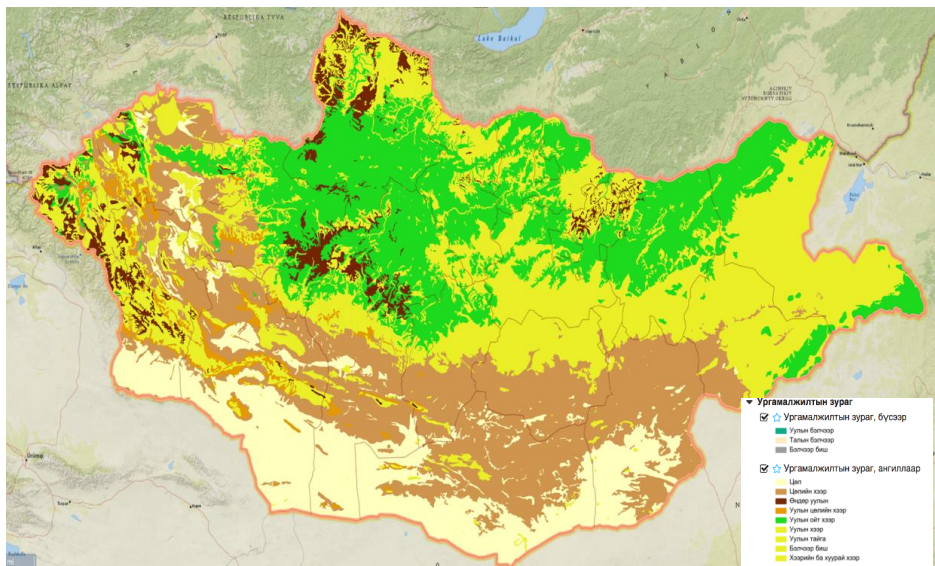
3.2 МОНГОЛ ОРНЫ УРГАМЛЫН БҮРХЭВЧ

Өдгөө Монгол орны ургамлын аймгийн олон янз байдалд 19 хүрээнд хамаарах 39 ангийн 116 багийн 392 овогт хамаарах 1522 төрөлд багтах 7315 зүйл, дэд зүйл бүртгэгджээ. Үүнд 56 овгийн 156 төрлийн 574 зүйл, дэд зүйл дээд мөөг; 87 овгийн 268 төрлийн 2003 зүйл, дэд зүйл замаг; 63 овгийн 207 төрлийн 1031 зүйл, дэд зүйл хаг; 74 овгийн 208 төрлийн 580 зүйл, дэд зүйл хөвд; 112 овгийн 683 төрлийн 3127 зүйл, дэд зүйл гуурст ургамал тус тус багтана. Монгол орны гуурст ургамлын аймагт унаган ургамал 153 зүйл (4.89%), завсрын унаган 458 зүйл (14.64%), нэн ховор 133 зүйл (4.25%), ховор 356 зүйл (11.38%), харь ургамал 35 зүйл

(1.11%), хөл газрын ургамал 438 зүйл (14.0%), усны ургамал 143 зүйл (4.57%), үлдэц (үлдвэр) ургамал 70 зүйл (0.99%), зэрлэгшиж буй таримал 47 зүйл (1.50%), Улаан номонд (2013) орсон 135 зүйл (4.31%), Улаан дансанд (2011) орсон 148 зүйл (4.73%), CITES-ийн хавсралтад орсон 8 зүйл (0.25%) тус тус ургана.¹⁹⁸

3.3 БЭЛЧЭЭРИЙН ХҮРЭЛЦЭЭ, ТЭЖЭЭЛИЙН ХАНГАМЖ

Манай улс өндөр уул, хангай, хээр, говь бүс хосолсон 110.3 сая га бэлчээр, 1.7 сая га хадлангийн талбай нийт 112.0 сая га бэлчээр, хадлангийн талбайтай. Энэ нь хөдөө аж ахуйн эдэлбэр газрын 97 хувийг эзэлдэг бөгөөд 52.0 сая га-г өвөл, хаврын улиралд 60.0 сая га-г зун намрын улиралд тус тус ашиглаж байна.¹⁹⁹

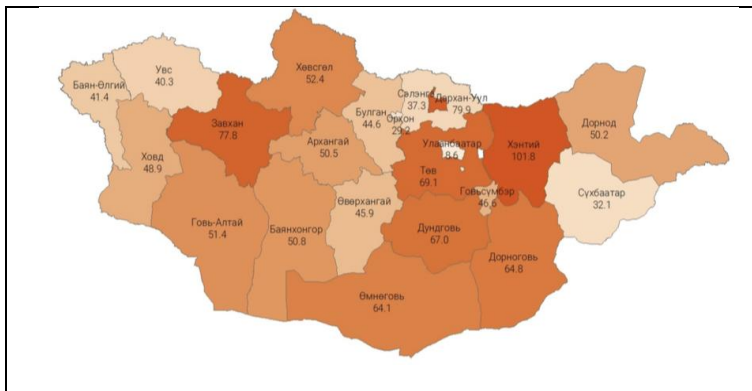
Өнгөрсөн оны жилийн эцсийн мал тооллогын дүнгээр 169.7 мянган малчин өрх 67.3 сая толгой малаар байгалийн нөөц бэлчээрийг ашиглан мал аж ахуйн үйлдвэрлэл эрхэлж байна. Бэлчээрийн газрын ангиллаас хот суурин газрын дэд бүтэц, уул уурхайн ашигт малтмал, газар тариалан зэрэг өөр ангилалд шилжих, үерийн усны эвдрэлд орох, элсний нүүдэл зэргээс шалтгаалан бэлчээрийн талбайн хэмжээ багассаар байна.

Өнөөдрийн байгаа бэлчээрийн талбайн хэмжээг 1964 оныхтой харьцуулан үзэхэд бэлчээрийн талбай 10.1 сая га-гаар багасаад байна.

¹⁹⁸ Өнөөгийн монгол орны ургамлын аймгийн зүйлийн бүрдэл, олон янз байдал 2016

¹⁹⁹ ХХААХҮЯ <https://mofa.gov.mn/exp/blog/7/6>

**100 га Хадлан, бэлчээрийн талбайд ногдох
хонин толгойд шилжүүлсэн малын тоо (мянган толгой)**

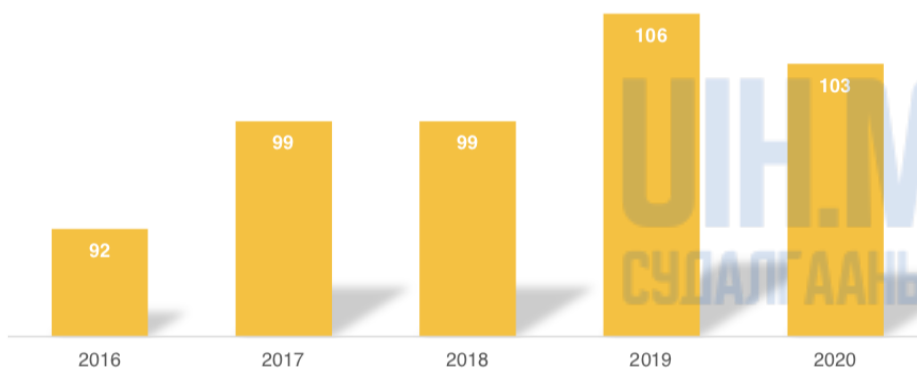

Бэлчээрийн хангамж

	2016	2017	2018	2019	2020
Хадлан, бэлчээрийн талбай, сая.га	112.2	112.1	112.1	112.0	111.4
Хонин толгойд шилжүүлсэн малын тоо, сая.тол	102.8	110.8	111.1	119.0	114.4
100 га бэлчээр хадлангийн талбайд ногдох хонин толгойд шилжүүлсэн малын тоо, мянг.тол	92	99	99	106	103

Сүүлийн 5 жилд хадлан бэлчээрийн талбай 2016-2020 онд 0.1-0.7 сая га-гаар багасаж, хонин толгойд шилжүүлсэн нийт малын тоо 2016 оноос 11.6 сая толгойгоор өссөн бол өмнөх оноос 4.6 сая толгойгоор буурсан байна.

**100 га бэлчээрийн талбайд ногдох
хонин толгойд шилжүүлсэн малын тоо**

Сүүлийн 17 жилд буюу 2003-2020 онд хадлан, бэлчээрийн талбай 113.1-111.4 сая.га болж 1.7 сая га-гаар багасаж, хонин толгойд шилжүүлсэн нийт малын тоо 46.2-114.0 сая толгой болж 67.8 саяар буюу 2.5 дахин өссөн.

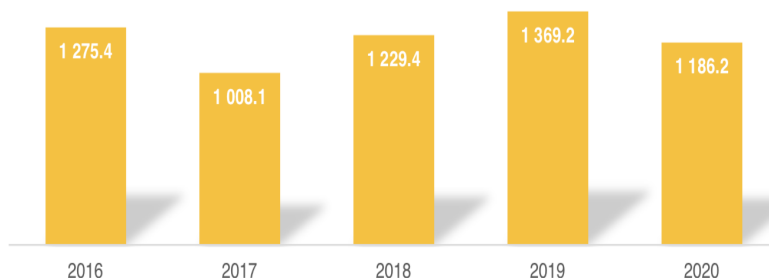
100 га бэлчээрийн талбайд ногдох хонин толгойд шилжүүлсэн малын тоо Увс, Өвөрхангай, Говьсүмбэр, Хэнтий, Төв, Хөвсгөл, Сэлэнгэ, Булган, Архангай, Дархан-Уул, Орхон аймаг болон Улаанбаатар хотод улсын дунджаас 127.4-762.3-аар өндөр байна.

Харин Өмнөговь, Дорноговь, Говь-Алтай, Дорнод, Баянхонгор, Дундговь, Завхан, Сүхбаатар, Ховд, Баян-Өлгийн аймагт улсын дунджаас доогуур байна. Дээрх байдлаас үзэхэд төвлөрсөн хот, суурин газар, мал ихтэй бүс нутаг, аймагт бэлчээрийн даац хэтэрсэн байна.

	2016	2017	2018	2019	2020
Бэлтгэсэн хадлан	1 275.4	1 008.1	1 229.4	1 369.2	1 186.2
Ашигласан сүрэл	9.1	8.5	10.6	9.4	5.2
Гар тэжээл	45.8	52.3	51.7	58.4	42.2
Бэлтгэсэн дарш	3.4	1.5	5.0	23.0	8.0
Бэлтгэсэн эрдэс тэжээл	62.8	77.9	94.5	121.3	90.5
Үйлдвэрлэсэн тэжээл-бүгд, (тэж.нэгж)	710.3	611.5	757.4	849.7	744.4

БЭЛТГЭСЭН ХАДЛАН (мянган тонн)

Бэлтгэсэн хадланг аймгаар авч үзвэл, Улаанбаатар хот болон Говьсүмбэр, Өмнөговь, Төв, Сэлэнгэ, Дундговь, Говь-Алтай, Дорноговь, Булган, Баянхонгор аймгуудад өмнөх оноос 0.2-9.8 мянган тонноор өссөн байна. Бусад аймгуудад 0.5-104.7 мянган тонноор буурчээ.

Малчид, аж ахуйн нэгжүүдийн 2020 онд үйлдвэрийн аргаар боловсруулснаас бусад гар аргаар бэлтгэсэн тэжээлийн хэмжээ, тэжээлийн нэгжид шилжүүлснээр 744.4 мянган тонн болж өмнөх оноос 105.3 мянган тонноор буурсан.

Бэлтгэсэн тэжээл (бүс, нийслэлээр)

Бүс, аймаг, нийслэл	2016	2017	2018	2019	2020
	Мян.тонн				
БҮГД	710.3	611.5	757.4	849.7	744.4
Баруун бүс	121.0	122.4	134.7	153.9	137.7
Хангайн бүс	241.7	178.4	249.4	297.0	225.5
Төвийн бүс	220.2	183.2	229.2	229.7	237.8
Зүүн бүс	115.1	109.8	124.4	148.5	122.8
Улаанбаатар	12.3	17.5	19.8	20.6	20.6

Тэжээл бэлтгэлийн хэмжээг /тэжээлийн нэгжээр/ аймгаар нь авч үзвэл, Улаанбаатар хот болон Говь-Алтай, Баянхонгор, Дорноговь, Булган, Төв аймгуудад өмнөх оноос 0.04-16.5 мянган тонноор өссөн байна. Бусад аймгуудад 0.1-53.4 мянган тонноор буурчээ.

Үйлдвэрлэсэн тэжээлийн хангамж

	2016	2017	2018	2019	2020
Хонин толгойд шилжүүлсэн мал, мян.тол	102 814.8	110 801.8	111 131.5	118 987.5	114 411
Хонин толгойд шилжүүлсэн нэг малд ногдох тэжээл, тэжээлийн нэгж, кг	6.9	5.5	6.8	7.1	6.5

2019 онд хонин толгойд шилжүүлсэн нэг малд 7.1 кг тэжээл ногдож байсан бол 2020 онд 6.5 кг болж өмнөх оноос 0.6 кг-аар буурсан байна.

3.4 МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ ҮЙЛДВЭРЛЭЛ, ХАНГАМЖ

Монгол Улсад нийт 57 гурил болон тэжээлийн үйлдвэр, цехүүд байгаагаас цагт 2 тн-оос дээш тэжээл үйлдвэрлэх хүчин чадалтай тэжээлийн үйлдвэр 14 (гурилын үйлдвэр ороод), үлдсэн нь жижиг оврын тэжээлийн цех байна.²⁰⁰

Нийт тэжээл үйлдвэрлэгчдийн тоо (аймгаар)

	Аймаг	Тэжээлийн үйлдвэр, хоршоод		
		Нийт	Ажиллаж байгаа	Үйл ажиллагаа нь зогссон
1	Архангай	1	1	0
2	Баян-Өлгий	1	1	0
3	Булган	7	7	0
4	Говь-Алтай	1	0	1
5	Дархан	4	4	0
6	Дорнод	2	2	0
7	Дундговь	1	1	0
8	Орхон	7	2	5
9	Өвөрхангай	14	9	5
10	Сэлэнгэ	3	3	0
11	Төв	4	4	0
12	Увс	5	5	0
13	Хөвсгөл	7	6	1
14	Хэнтий	3	1	2
15	Улаанбаатар	11	11	0
Нийт		71	57	14

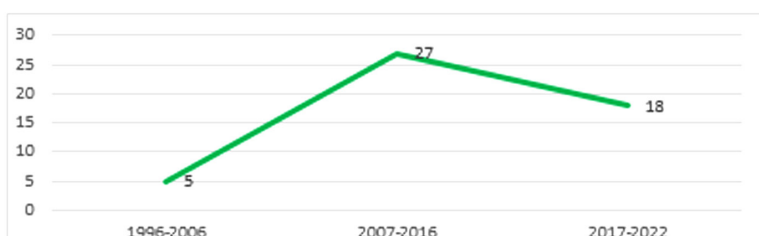
²⁰⁰ XXAAXYЯ <https://mofa.gov.mn/exp/ckfinder/userfiles/files/tejeel.pdf>

Малын тэжээлийн төрөл

Бүс нутгаар	Тэжээлийн төрлүүд
Хангайн бүс	Хивэг, няцалсан будаа, багсармал, овьёос буудай
Зүүн бүс (Дорнод)	Хорголжин
Төвийн бүс	Хивэг, багсармал, уураг тэжээл, холимог тэжээл
Баруун бүс (Баян-Өлгий)	Хорголжин, адууны тэжээл
Улаанбаатар	Тахиа, гахайн тэжээл, бүрэн найрлагат тэжээл, 5 төрлийн малын тэжээл, багсармал тэжээл

1996 оноос эхлэн аж ахуйн нэгж, хоршоод малын тэжээлээр дагнасан тэжээлийн үйлдвэрлэлийг эрхэлж эхэлсэн ба 2011 оноос эхлэн тэжээлийн үйлдвэрлэл эрчимтэйгээр нэмэгдэж аж ахуйн нэгжийн тоо 1996 оныхтой харьцуулбал 5 дахин нэмэгдсэн байна.

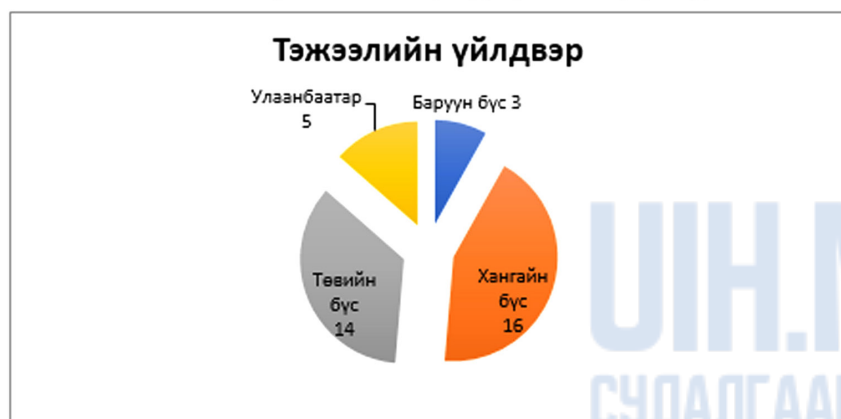
Ашиглалтад орсон тэжээлийн үйлдвэрүүдийн тоо (оноор)

Үйл ажиллагаа явуулж буй тэжээлийн үйлдвэр, хоршоодоос улирлын чанартай 8, байнгын үйл ажиллагаа явуулдаг 30 байна.

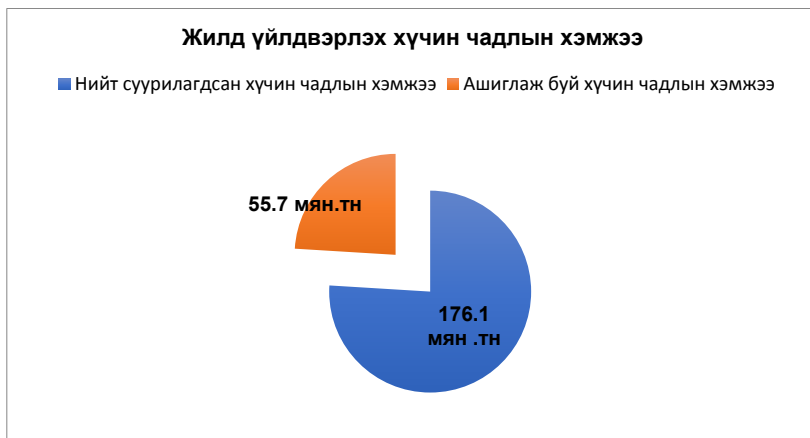
Үйл ажиллагаа явуулж буй нийт тэжээлийн үйлдвэрүүдийг бүс нутгаар нь авч үзвэл Хангайн бүсэд 43.2%, Төвийн бүсэд 35,1% нь голлон байрлаж байна. Харин Зүүн бүсэд одоогоор үйл ажиллагаа явуулж буй тэжээлийн үйлдвэр байхгүй байна.

Ажиллаж буй тэжээлийн үйлдвэрийн тоо (бүсээр)

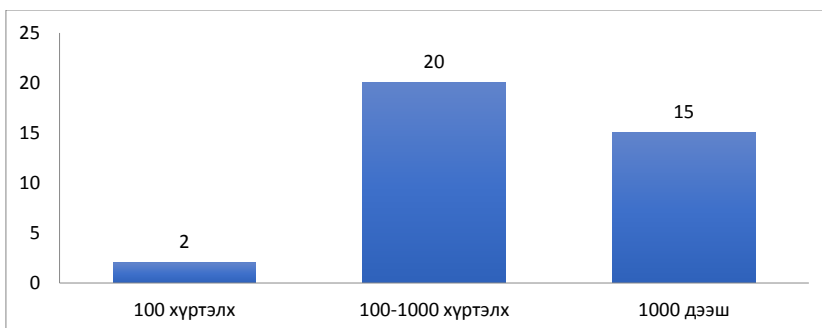
Монгол Улсын хэмжээнд 14 аймаг, Улаанбаатар хотод малын тэжээлээр дагнасан тэжээлийн үйлдвэрийн суурилагдсан нийлбэр хүчин чадал нь жилд 176.1 мянган тонн тэжээл үйлдвэрлэх хүчин чадалтай байна. Үүнээс ашиглаж буй хүчин чадал нь жилдээ 55762.5 тонн байгаа ба нийт суурилагдсан хүчин чадлынхаа 31.6%-д нь тэжээл үйлдвэрлэж байна.

Үйлдвэр, хоршоодын тэжээл үйлдвэрлэх хүчин чадлын хэмжээ

Үйл ажиллагаа явуулж буй тэжээлийн үйлдвэр, хоршоод жилдээ нийт 55762.5 тонн тэжээл үйлдвэрлэх хүчин чадалтайгаар ажиллаж байна. Үүнийг аж ахуйн нэгжтэй нь харьцуулан үзвэл 54.05% нь 100-1000 хүртэлх тонн тэжээл, 40.5% нь 1000-аас дээш тонн тэжээлийг жилд үйлдвэрлэх хүчин чадалтай байна.

Жилд үйлдвэрлэх тэжээлийн тоо хэмжээ (аж ахуйн нэгжийн тоогоор)

Үйл ажиллагаа явуулж буй 37 үйлдвэр, хоршоодоос цагт 2 тн-оос дээш тэжээл үйлдвэрлэх хүчин чадалтай тэжээлийн үйлдвэр 7 байна. Үүний 4 нь Улаанбаатарт, Сэлэнгэд 2, Завханд 1 байна.

Үйлдвэр хоршоодын хүчин чадал (бүсээр)

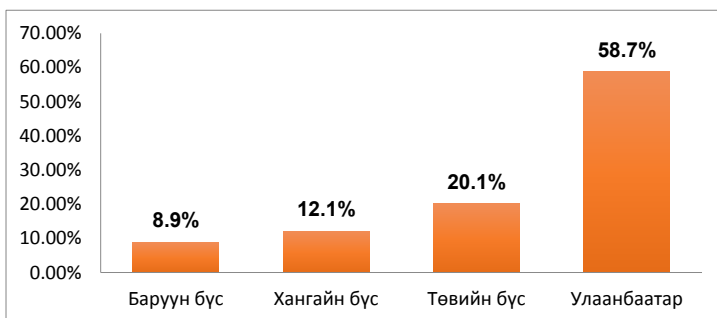
Бүсээр	Ашиглаж буй хүчин чадал			Суурилагдсан хүчин чадал			Хувиар
	Цагт	Хоногт	Жилд	Цагт	Хоногт	Жилд	
Баруун бүс	4 тн	20 тн	5000 тн	8 тн	40 тн	10000 тн	50%
Хангайн бүс	5.41 тн	27.05 тн	6762.5 тн	7.1 тн	35.5 тн	8875 тн	75.3%
Төвийн бүс	9 тн	45 тн	11250 тн	22.98 тн	114.9 тн	28725 тн	39.1%
Улаанбаатар	26.2 тн	131 тн	32750 тн	70.55 тн	352.75 тн	88187.5 тн	37.1%
Үйл ажиллагаа нь зогссон				32.25 тн	161.25 тн	40312.5 тн	
Нийт	44.6 тн	223 тн	55762.5 тн	140.88 тн	704.4 тн	176100 тн	31.6%

Үйлдвэр, хоршоодын хүчин чадал (аймгаар)

Аймгаар	Ашиглаж буй хүчин чадал			Суурилагдсан хүчин чадал			Хувиар
	Цагт	Хоногт	Жилд	Цагт	Хоногт	Жилд	
Архангай	0.5 тн	2.5 тн	625 тн	1 тн	5 тн	1250 тн	50%
Баян-Өлгий	1 тн	5 тн	1250 тн	1 тн	5 тн	1250 тн	100%
Булган	0.25 тн	2.25 тн	562.5 тн	0.25 тн	2.25 тн	562.5 тн	100%
Дундговь	0.06 тн	0.3тн	75 тн	0.08 тн	0.4 тн	100 тн	75%
Хөвсгөл	2.06 тн	10.3 тн	2575 тн	3.25 тн	16.25 тн	4062.5 тн	63.3%
Орхон	1.4 тн	7 тн	1750 тн	1.4 тн	7 тн	1750 тн	100%
Сэлэнгэ	6.9 тн	34.5 тн	8625 тн	16.8 тн	84 тн	21000 тн	41.07%
Төв	2.03 тн	10.15 тн	2537.5 тн	6.1 тн	30.5 тн	7625 тн	33.2%
Өвөрхангай	1.2 тн	6 тн	1500 тн	1.2 тн	6 тн	1500 тн	100%
Завхан	3 тн	15 тн	3750 тн	7 тн	35 тн	8750 тн	42.8%
Улаанбаатар	26.2 тн	131 тн	32750 тн	70.55 тн	352.75 тн	88187.5 тн	37.1%
Үйл ажиллагаа нь зогссон				32.25 тн	161.25 тн	40312.5 тн	
Нийт	44.6 тн	223 тн	55762.5 тн	140.88 тн	704.4 тн	176100 тн	31.6%

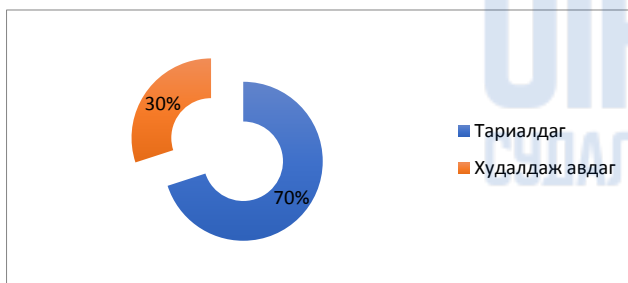
Бүс нутгаар нь авч үзвэл нийт тэжээл үйлдвэрлэлийн 58.7%-ийг Улаанбаатарт, 15.4% нь Сэлэнгэ аймагт байрлах тэжээлийн үйлдвэрүүд үйлдвэрлэж байна.

Үйл ажиллагаа явуулж буй үйлдвэр, хоршоодын ашиглаж буй хүчин чадлын хувь (бүсээр)

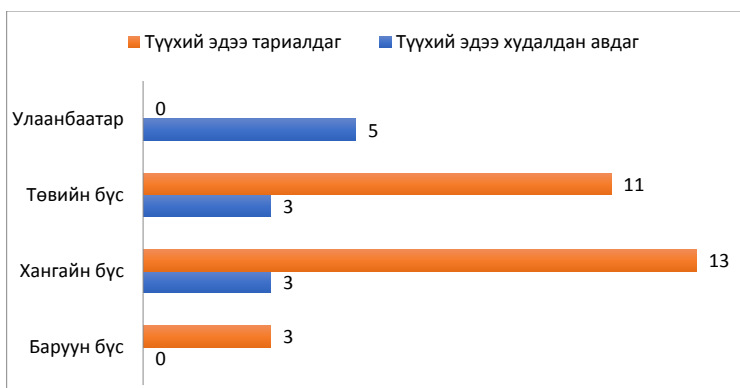
Тэжээлийн үйлдвэрүүд түүхий эдийнхээ 80 орчим хувийг дотоодоос, 20 хувийг импортоор хангаж байна. Үүнээс аж ахуйн нэгжийн 70 орчим хувь нь өөрсдөө түүхий эдээ тариалдаг бол үлдсэн 30% нь дотоодоос, зарим нь импортоор түүхий эдээ худалдаж авдаг байна.

Тэжээлийн үйлдвэрүүдийн түүхий эдийн тариалалт (хувиар)

Газар зүйн бүсийн хувьд авч үзвэл Хангай болон Төвийн бүсийнхэн өөрсдөө түүхий эдээ тариалдаг бол Улаанбаатар хотод байрлах тэжээлийн үйлдвэрүүд түүхий эдийнхээ 95%-ийг дотоодоос болон импортоор худалдаж авдаг байна.

Тэжээлийн үйлдвэр, хоршоодын түүхий эдийн тариалалтын тоо, бүсээр

Нийт аж ахуйн нэгжийн 72,9% нь тэжээлээ хадгалах өөрсдийн агуулахтай ба үлдсэн 27.1% нь одоогоор тэжээлээ хадгалах агуулахгүй байна. Үүнээс зарим нь агуулах түрээслэх, мөн тэжээлээ газар дээр нь шууд борлуулдаг байна.

Үйл ажиллагаа явуулж буй тэжээлийн үйлдвэр, хоршоодын 75.6% нь 10 хүртэлх ажилчинтай жижиг тэжээлийн үйлдвэр, цехүүд байна.

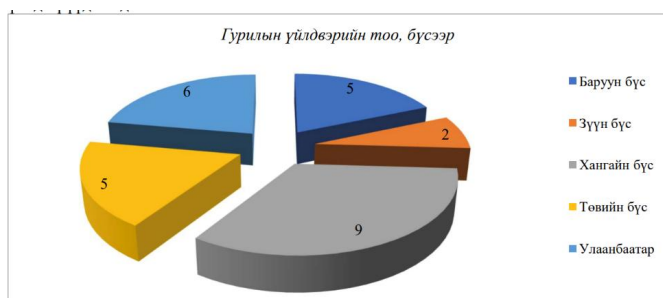
Үйлдвэр, хоршоодын ажилчдын тоо

3.5 ГУРИЛ, ТЭЖЭЭЛИЙН ҮЙЛДВЭРҮҮДИЙН ХҮЧИН ЧАДАЛ

Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас гаргасан мэдээгээр 2019 оны байдлаар 27 гурилын үйлдвэр үйл ажиллагаа явуулж байна. Нийт ажиллаж буй гурилын үйлдвэрийн 32%-ийн хүчин чадлаар ажиллаж байгаа ба нийт тэжээлийн үйлдвэрийн 26.6%-ийн хүчин чадлаар тус тус ажиллаж байна.

Дээрх үзүүлэлтээс харахад тэжээлийн үйлдвэрүүдийг бүрэн хүчин чадлаар нь ажиллуулах шаардлага байгаа юм. Үйлдвэрлэл эрхэлдэг аж ахуйн нэгжүүдээс авсан судалгаагаар хүчин чадлаа нэмэгдүүлэхийн тулд тоног төхөөрөмжийн шинэчлэл хийх хөрөнгө оруулалт, хөнгөлөлттэй зээл, түүхий эдийн дутагдалтай байдал, мэргэжлийн технологич бэлтгэх зэрэг асуудлыг цогц байдлаар шийдэх шаардлагатай гэсэн дүгнэлт гарсан.

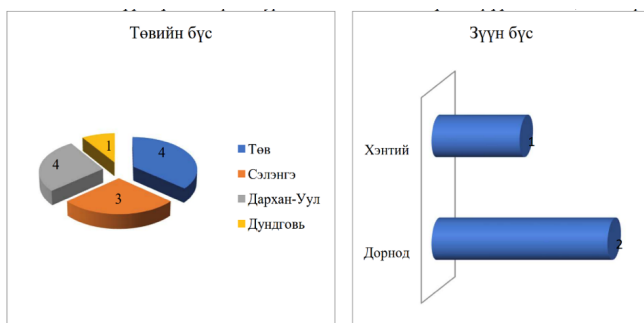

Үйлдвэрүүдийн нийлбэр хүчин чадал

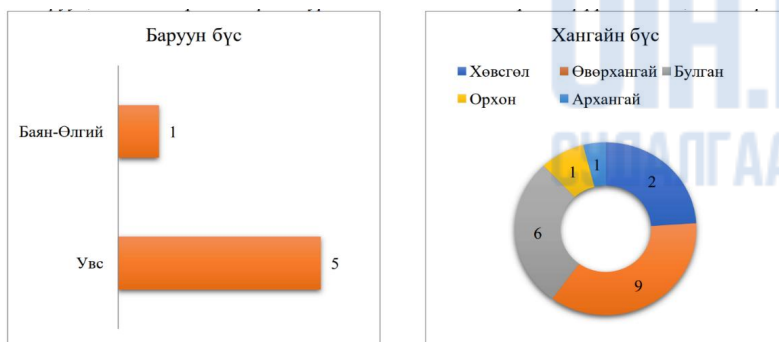
Үйлдвэрлэгчийн төрөл	Бүтээгдэхүүн	Үйлдвэрлэлийн нийлбэр хүчин чадал, тонн/жил	Ашиглаж буй хүчин чадал, хувиар
Гурилын үйлдвэр	Хивэг	195,365 тонн	32,0%
Тэжээлийн үйлдвэр, цехүүд	Багсармал, хивэг, хорголжин, холимог тэжээл, уурагт тэжээл	193,600 тонн	26,6%

Нийт гурил болон тэжээлийн үйлдвэр, цехүүдийг бүсчлэн авч үзвэл Хангайн бүсэд 25, Төвийн бүсэд 12, Баруун бүсэд 6, Зүүн бүсэд 3, Улаанбаатар хотод 11 байна.

Төвийн болон Зүүн бүсэд байрлах гурил болон тэжээлийн үйлдвэрүүдийн тоо (аймгаар)

Баруун, Хангайн бүсэд байрлах гурил болон тэжээлийн үйлдвэрүүдийн тоо (аймгаар)

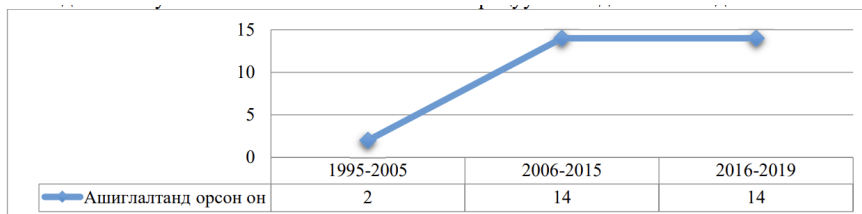
3.6 ТЭЖЭЭЛЭЭР ДАГНАСАН ҮЙЛДВЭР

Монгол Улсын хувьд малын тэжээлээр дагнасан тэжээл үйлдвэрлэдэг нийт 30 аж ахуйн нэгж, цехүүд байна. Үүнээс томоохон 6 аж ахуйн нэгж байгаагаас Улаанбаатар хотод 4, Сэлэнгэ аймагт 1, Дорнод аймагт 1 байна. Нийт тэжээлийн үйлдвэр, цехүүдээс улирлын чанартай 8, байнгын үйл ажиллагаа явуулдаг 22 байна. Нийт тэжээлийн үйлдвэрүүдээ бүс нутгаар нь аваад үзвэл Хангайн бүс буюу Орхон, Булган, Өвөрхангай зэрэг аймгуудад нийт тэжээлийн үйлдвэрийн 53.3% буюу нийт 16 тэжээлийн үйлдвэр, цехүүд байна.

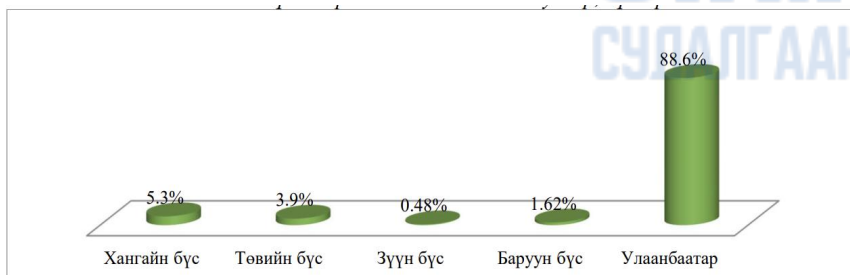
1995 оноос эхлэн аж ахуйн нэгж, цехүүд малын тэжээлээр дагнасан тэжээлийн үйлдвэрлэлийг эрхэлж эхэлсэн ба 2011 оноос эхлэн тэжээлийн үйлдвэрлэл эрчимтэйгээр нэмэгдэж аж ахуйн нэгжийн тоо 1995 оныхтой харьцуулбал 7 дахин нэмэгдсэн байна.

Ашиглалтад орсон тэжээлийн үйлдвэрүүдийн тоо (оноор)

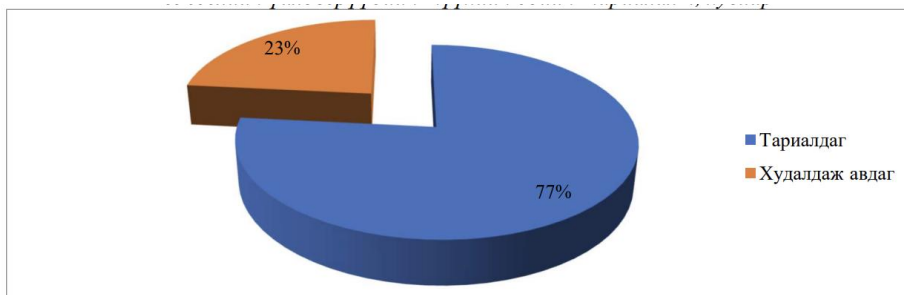
Монгол Улсын хэмжээнд нийт 30 тэжээлийн үйлдвэр байгаа ба нийлбэр хүчин чадал нь жилд 193.6 мянган тонн тэжээл үйлдвэрлэх хүчин чадалтай байна. Нийт хүчин чадлынхаа 26,6%-д тэжээл үйлдвэрлэж байна. Бүс нутгуудаар нь авч үзвэл нийт тэжээл үйлдвэрлэлийн 88,6%-ийг Улаанбаатар хотод байрлах тэжээлийн үйлдвэрүүд үйлдвэрлэдэг байна.

2018 онд үйлдвэрлэсэн нийт тэжээл (хувиар,бүсээр)

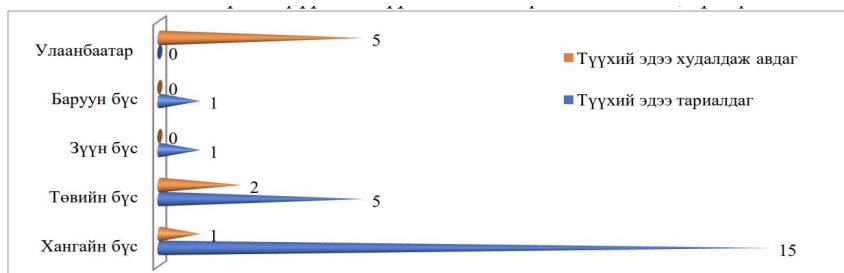
Нийт тэжээл үйлдвэрлэлийн төрлүүдийг аваад үзвэл манай оронд хамгийн их буюу 56.4% нь багсармал тэжээл үйлдвэрлэдэг байна. Тэжээлийн үйлдвэрүүд түүхий эдийнхээ 80 орчим хувийг дотоодоос, 20 хувийг импортоор хангаж байна. Үүнээс аж ахуйн нэгжийн 76.6 орчим хувь нь өөрсдөө түүхий эдээ тариалдаг бол үлдсэн 23.4 хувь нь дотоодоос, зарим нь импортоор түүхий эдээ худалдаж авдаг байна. Импортоор авдаг гол түүхий эд нь эрдэнэ шиш, шар буурцаг, рапс ба шар буурцгийн шахдас, премикс, амин хүчлүүд байна.

Тэжээлийн үйлдвэрүүдийн түүхий эдийн тариалалт (хувиар)

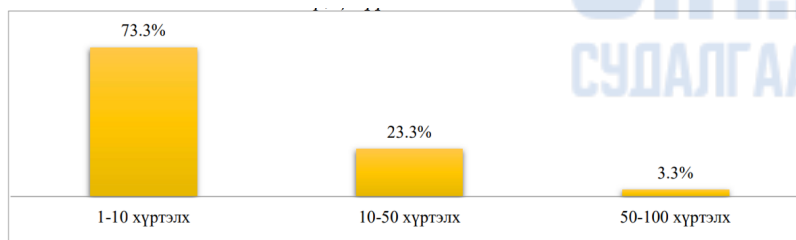
Газар зүйн бүсийн хувьд аваад үзвэл Хангай болон Төвийн бүсийнхэн өөрсдөө түүхий эдээ үйлдвэрлэдэг бол Улаанбаатар хотод байрлах тэжээлийн үйлдвэрүүд түүхий эдээ худалдаж авдаг байна.

Тэжээлийн үйлдвэрүүдийн түүхий эдийн тариалалтын тоо (бүсээр)

Нийт аж ахуйн нэгжийн 83.3% нь тэжээлээ хадгалах өөрсдийн агуулахтай ба үлдсэн 16.7% нь одоогоор өөрсдийн тэжээлээ хадгалах агуулахгүй байна. Тэжээлийн үйлдвэр эрхэлж буй аж ахуйн нэгж, цехүүдийн хувьд 73.3% нь 10 хүртэлх ажилчинтай жижиг тэжээлийн, үйлдвэр, цехүүд байна.

Үйлдвэр, цехүүдийн ажилчдын тоо

Манай улсад малын тэжээлээр дагнасан тэжээл үйлдвэрлэдэг нийт 30 аж ахуйн нэгж, цехүүд байгаа ба жилд 193.6 мянган тонн тэжээл үйлдвэрлэх хүчин чадалтай байна. Нийт хүчин чадлынхаа 26,6%-ийг ашиглаж байна.

Бүс нутгуудаар нь авч үзвэл нийт тэжээл үйлдвэрлэлийн 88.6% нь Улаанбаатар хотод байна.

Тэжээл үйлдвэрлэхэд тулгамдаж буй асуудлыг судлан үзэхэд нийт судалгаанд хамрагдсан тэжээлийн үйлдвэр, цехүүдийн 61.9% нь хөрөнгө, санхүүгийн хувьд дутмаг үүнээс үүдээд тоног төхөөрөмжөө шинэчлэх боломжгүй гэсэн байна. Нэн тэргүүнд шаардлагатай зүйлс бол хөрөнгө оруулалт бөгөөд хөнгөлөлттэй зээлд хамрагдаж тоног төхөөрөмжөө шинэчлэх хүсэлтэй байна.

Дарш бэлтгэх тухай

Дарш бэлтгэх үйл ажиллагаа нь тэжээлийн ургамлын гадаргуу, сав төхөөрөмж, бусад орчинд агуулагдах бичил биетнүүдийн өсөлт хөгжилтийг саатуулах зорилгоор нягтруулж, сүүн хүчлийн исэлдэлгээ явагдах нөхцөлийг бүрдүүлэн бусад бактерийн үйл ажиллагааг хязгаарлан, физиологийн хуурай орчныг бий болгон биохимийн процессыг идэвхжүүлж тэжээлийг бүрэн хамгаалан шимт бодисын физик, химийн шинж чанарыг алдагдал багатай удаан хадгалах биологийн арга юм.

Тэжээлийн ургамлын даршлагад хадварыг илтгэх гол үзүүлэлт нь ургамлын чийг болон хялбар шингэх нүүрс усны хэмжээ юм. Нүүрс ус ($C_m(H_2O)_n$) нь амьд организмын гол бүрэлдэхүүн хэсэг бөгөөд амьд бие махбодын хэрэгцээт органик бодисыг биеийн дотоодод синтезлэх, задлах зэрэг урвалуудыг явуулахын зэрэгцээ хурдасгуур болдог. Нүүрс усыг сахар үүсгэх бүтцийн нэгжээр нь ангилах бөгөөд үүнээс олиго буюу дисахаридууд нь даршны исэлдэх үйл ажиллагааг нөхцөлдүүлж сүүн хүчлийн исэлдэлт явагдах орчинг бий болгож өгдөг.

Тэжээлийн түүхий эдийн найрлага дахь хялбар шингэх нүүрс усны эх булаг чихрийн хамгийн бага хэмжээ өвслөг ургамалд 1-1.5 хувь, буурцагт ургамалд 6-8 хувь байхад тухайн исэлдэх процесс зөв явагдах үндэс болно. Судалгаанаас үзэхэд түүхий эдэд агуулагдаж байгаа хялбар уусах нүүрс усны 1 хувь тутам ойролцоогоор 0.3 хувийн сүүний хүчил бий болгодгийг тодорхойлсон байдаг.

Тэжээлийн түүхий эдийг сахарын агууламжаар нь сайн, муу, огт даршлагддаггүй ургамал гэж 3 хуваана. Тиймээс муу даршлагддаг бэлчээрийн ногоо, таримал нэг болон олон наст ургамлууд, огт даршлагддаггүй халгай, лууль, царгас, чихэр өвс, таана, хөмүүл зэрэг ургамлыг даршлах технологийг боловсруулан тэжээлийн нэр төрлийг нэмэгдүүлэх, тэжээлийн баазыг бэхжүүлэх, сайн даршлагддаг болон хялбар шингэх нүүрс усны эх үүсвэрээр баяжуулан хольц байдлаар бэлтгэх явдал чухал юм.

Тэжээлийн ургамалд сахар болон азотлог нэгдлийн хэмжээ харилцан адилгүй учраас даршлагдах чадварыг сахар, протеины харьцаагаар тодорхойлох нь зүйтэй. Энэ харьцаа сайн даршлагддаг ургамалд 0.7-1.0:1, дунд зэргийн даршлагддаг ургамалд 0.5-0.7:1-ээс бага байх нь тохиромжтой юм.

Дарш бэлтгэлийн талбай (аймаг бүсээр (2017-2021))

Даршны ургамал	2017	2018	2019	2020	2021
Аймаг, нийслэл	га				
БҮГД	414.6	1 405.2	1 847.0	1 466.5	1 236.8
Баруун бүс	0.3	3.2	13.0	87.9	3.3
Баян-Өлгий	-	0.2	-	-	-
Говь-Алтай	-	-	-	3.9	3.3
Завхан	-	-	10.0	-	-
Увс	-	-	-	2.0	-
Ховд	0.3	3.0	3.0	82.0	-
Хангайн бүс	6.0	-	15.5	39.0	20.1
Архангай	-	-	-	-	0.1
Баянхонгор	-	-	0.5	-	-
Булган	6.0	-	15.0	32.0	20.0
Орхон	-	-	-	7.0	-
Өвөрхангай	-	-	-	-	-
Хөвсгөл	-	-	-	-	-
Төвийн бүс	293.2	1 332.0	1 818.5	1 289.6	1 163.4
Говьсүмбэр	-	-	-	-	-
Дархан-Уул	-	-	-	-	-
Дорноговь	-	3.0	2.0	0.2	1.0
Дундговь	-	0.0	-	0.0	-
Өмнөговь	8.2	4.7	44.1	18.4	0.5
Сэлэнгэ	255.0	1 229.3	1 732.4	1 211.0	1 159.8
Төв	30.0	95.0	40.0	60.0	2.0
Зүүн бүс	115.0	30.0	0.0	50.0	0.0
Дорнод	5.0	-	-	-	-
Сүхбаатар	40.0	-	-	-	-
Хэнтий	70.0	30.0	0.0	50.0	-
Улаанбаатар	0.1	40.0	0.0	0.0	50.0

Тэжээлийн үйлдвэрүүдэд тулгамдаж буй асуудлууд

№	Тулгамдаж буй асуудлууд	Хувь
1	Тоног төхөөрөмж шинэчлэх, техникийн хүчин чадлаа нэмэгдүүлэх	26.6%
2	Хөнгөлөлттэй зээл, хөрөнгө оруулалт шаардлагатай	35.3%
3	Борлуулалт тааруу	11.1%
4	Түүхий эд дутмаг	13.3%
5	Бусад	13.7%

Бусад асуудлыг авч үзвэл зах зээлийн хувьд тогтворгүй, түүхий эдээ тариалах газаргүй, импортын хямд тэжээлүүд ихээр орж ордог зэрэг асуудлууд тулгардаг байна.

Манай улсад 65-70 мянган тонн үйлдвэрийн тэжээл дутагдалтай байдаг бөгөөд үүнийг хангахын тулд түүхий эдийн бэлтгэл, татан авалт зэрэгтэй уялдуулан 6 тэжээлийн үйлдвэр, цех шинээр барьж байгуулахаар төлөвлөж байна.

Тэжээлийн үйлдвэр байгуулах бүс нутаг

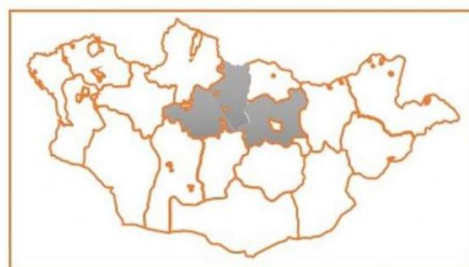
МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ ҮЙЛДВЭРЛЭХ БҮС НУТАГ
(БАРУУН БҮС) /Завхан/

МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ ҮЙЛДВЭРЛЭХ БҮС НУТАГ
(ТӨВИЙН БҮС) /Хөвсгөл/

МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ ҮЙЛДВЭРЛЭХ БҮС НУТАГ
(ЗҮҮН БҮС) /Хэнтий/

ТАРИАЛАНГИЙН БҮС НУТАГ

Дээрх бүс нутгуудад улаанбуудай, хөх тариа, хошуу буудай, арвай, эрдэнэшиш, шар буурцаг зэргийг түлхүү тариалж тэжээлийн үйлдвэр, тэжээлийн ургамал тариалалтыг хослуулан хөгжүүлэх арга хэмжээг хэрэгжүүлэх шаардлагатай байна. Ингэснээр:

1. Бүрэн найрлагат тэжээл үйлдвэрлэл 60 гаруй мянган тонноор нэмэгдэнэ.
2. Тогтворжсон жорын тэжээл үйлдвэрлэл, тэжээлийн хангамж тогтвортой болно.
3. Мал аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл нэмэгдэж, экспортлох нөхцөл бүрдэж, аж ахуй эрхлэгчдийн чадавх сайжирна.
4. Хот суурин газрын хүн амыг эрүүл, чанартай хүнсээр хүртээмжтэй хангах боломж бүрдэнэ. (Мах, сүүний хангамжийн улирлын хамаарал, үнийн хөөрөгдлөөс урьдчилан сэргийлнэ)

ПАРЛАМЕНТ
СУДАЛГААНЫ САН

Тэжээл бэлтгэл /мян.тн/

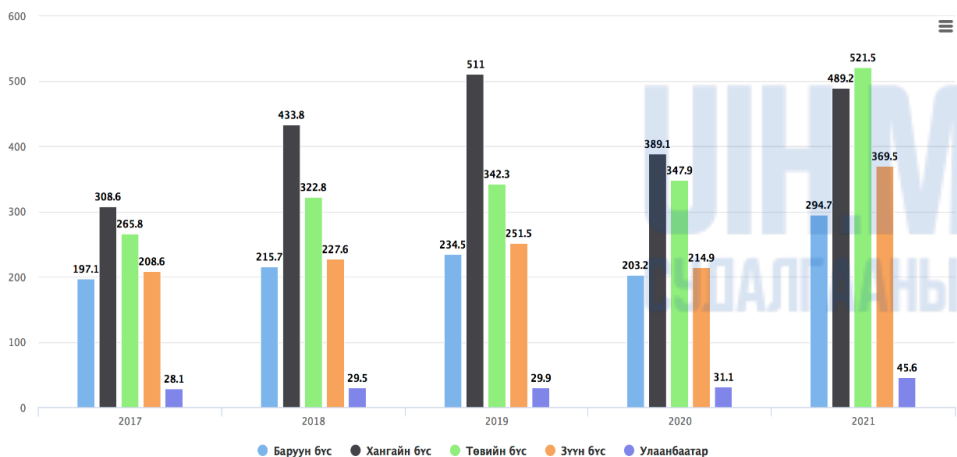
Тэжээлийн нэр төрөл	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Байгалийн хадлан	1030.7	912.3	1137.3	1195.2	1175.1	1169.3	1178.7	1028.7	1275.4	1008.1	1229.4	1369.2	1186.2
Сүрэл	11.1	8.5	8.3	7.9	4.6	3.1	7.9	8.5	35.7	15.2	16.0	10.0	9.8
Гар тэжээл	34.4	25.8	32.7	46.7	39.1	36.6	40.3	39.9	45.8	52.3	51.7	58.4	42.2
Дарш	0.9	0.5	4.0	8.5	2.1	3.9	4.0	1.6	7.9	9.3	10.0	16.1	32.8
Эрдэс тэжээл	53.8	44.4	48.0	40.4	36.6	31.8	29.7	61.3	105.6	105.8	154.7	105.8	69.9
Үйлдвэрийн тэжээл											42.4	49.2	22.3
Ногоон тэжээл											113.4	121.1	95.7

Эх сурвалж: Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрлэлийн яам

Тэжээлийн үйлдвэрүүд түүхий эдийнхээ 80 орчим хувийг дотоодоос, 20 хувийг импортоор хангаж байна. Үүнээс аж ахуйн нэгжийн 76.6 орчим хувь нь өөрсдөө түүхий эдээ тариалдаг бол үлдсэн 23.4-н хувь нь дотоодоос, зарим нь импортоор түүхий эдээ худалдаж авдаг байна. Импортоор авдаг гол түүхий эд нь эрдэнэ шиш, шар буурцгийн, рапс ба шар буурцгийн шахдас, премикс, амин хүчлүүд байна.

Нийт тэжээлийн үйлдвэртэй аж ахуйн нэгжийн 83.3% нь тэжээлээ хадгалах өөрсдийн агуулахтай ба үлдсэн 16,7% нь одоогоор өөрсдийн тэжээлээ хадгалах агуулахгүй байна. Тэжээлийн үйлдвэр эрхэлж буй аж ахуйн нэгж, цехүүдийн хувьд 73.3% нь 10 хүртэлх ажилчинтай жижиг тэжээлийн, үйлдвэр, цехүүд байна.

3.7 БЭЛТГЭСЭН ӨВС ХАДЛАН (БҮСЭЭР)

Хэмжээг нэгж: мян.тн

Бэлтгэсэн өвс хадлан (аймгаар)

Аймаг	Аймгийн код	2017	2018	2019	2020	2021
Баян-Өлгий	183	57.1	66.4	81.5	71.2	78.6
Говь-Алтай	182	7.6	7.5	8.7	11.9	8.5
Завхан	181	16.2	15.7	18.2	14.3	20.9
Увс	185	51.1	50.4	64.0	53.7	64.6
Ховд	184	65.2	75.7	62.1	52.2	122.3
Архангай	265	64.4	74.5	81.0	59.6	85.1
Баянхонгор	264	15.8	14.6	7.5	17.2	8.8
Булган	263	58.3	88.3	90.2	96.5	113.7
Орхон	261	7.2	8.2	9.2	8.7	10.8
Өвөрхангай	262	32.6	38.3	52.8	41.6	39.0
Хөвсгөл	267	130.3	209.9	270.2	165.5	231.8
Говьсүмбэр	342	3.0	4.4	2.1	2.3	2.2
Дархан-Уул	345	47.4	49.1	32.8	27.2	56.2
Дорноговь	344	5.4	5.8	7.8	12.3	18.2
Дундговь	348	1.1	1.8	7.3	9.4	4.8
Өмнөговь	346	5.6	7.6	7.2	8.3	7.7
Сэлэнгэ	343	131.5	159.9	199.3	201.3	270.4
Төв	341	71.7	94.4	85.7	87.0	162.1
Дорнод	421	62.6	74.5	106.8	96.9	127.3
Сүхбаатар	422	27.9	15.0	16.5	15.2	22.0
Хэнтий	423	118.2	138.1	128.2	102.8	220.2
Улаанбаатар	5	28.1	29.5	29.9	31.1	45.6

Холбооны төлөвлөгөөний үндсэн дээр

3.8 ТЭЖЭЭЛ ИМПОРТ

Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яам 83 аж ахуйн нэгжтэй 2020 оны 12 дугаар сарын 18-ны өдрөөс 2021 оны 07 дугаар сарын 01 хүртэлх хугацаанд 133.0 мянган тонн малын тэжээл импортлох “Бодлогын гэрээ” байгуулаад байна. Тухайлбал, хивэг 23.7 мянган тонн, хорголжин 23.5 мянган тонн, овьёос 15.6 мянган тонн, эрдэнэ шиш 5.5 мянган тонн, арвай 2.0 мянган тонн, шар буурцгийн шахдас 5.5 мянган тонн, тэжээлийн улаанбуудай 36.6 мянган тонн, премемикс 0.8 мянган тонн, бусад төрлийн тэжээл 19.9 мянган тонн импортлохоор төлөвлөсөн.

2020 оны 3 дугаар сарын 11-ний өдрийн байдлаар 63 аж ахуйн нэгж нийт 43.7 мянган тонн бүх төрлийн тэжээл импортлоод байна. Энэ нь төлөвлөсөн тэжээлийн 32.9 хувийг эзлэж байна.

д/д	Тэжээлийн төрөл	Импортлосон хэмжээ /тн/
1	Хивэг	13366.2
2	Хорголжин	9495.8
3	Овьёос	3560.9
4	Эрдэнэ шиш	5040.0
5	Шар буурцгийн шахдас	1340.9
6	Улаанбуудай, тэжээлийн	5688.5
7	Арвай	2615.8
8	Премикс, бусад	2603.7
	НИЙТ	43711.8

Яамтай “Бодлогын гэрээ” байгуулсан аж ахуйн нэгжүүд дунджаар нэг тонн хивгийг 640 000 төгрөг буюу 25 кг шуудайтайг 16 000 төгрөгөөр, нэг тонн хорголжин тэжээлийг 660 000 төгрөг буюу 40 кг шуудайтайг 26 400 төгрөгөөр, нэг тонн овьёосыг 743 750 төгрөг буюу 40 кг шуудайтайг 29 750 төгрөгөөр худалдаалж байна.²⁰¹

²⁰¹ ХХААХҮЯ <https://mofa.gov.mn/exp/article/entry/2327>

Тэжээлийн дундаж үнэ (төгрөгөөр)

Тэжээлийн төрөл	1 тонн	25 кг шуудайтай	40 кг шуудайтай
Хивэг	640 000	16 000	-
Хорголжин тэжээл	670 000	-	26 400
Овьёос	740 000	-	29 600

Өнгөрсөн оны 12 дугаар сарын 04-ний өдөр хийсэн үнийн судалгаагаар 25 кг савлагаатай хивгийн дундаж үнэ 19 465 төгрөг байсан бол тэжээл импортолсноос хойш буюу 2021 оны 01 дүгээр сарын 19-ний өдрийн байдлаар 17 965 төгрөг болсон нь өмнөхөөс 8 орчим хувиар буурсан үзүүлэлт юм. Харин 03 дугаар сарын 11-ний байдлаар 16 000 төгрөг буюу 01 дүгээр сарын үнээс 10.9 хувиар буурсан байна.

Баян-Өлгий аймгийн Цагааннуур, Увс аймгийн Боршоо боомтуудаар тэжээлийг халдвар хамгааллын дэглэмийн дагуу импортлох үйл ажиллагаа эхэлж байна. Тус боомтоор 3000 тонн тэжээл импортлохоор 6 аж ахуйн нэгж яамтай “Бодлогын гэрээ” байгуулсан. Ингэснээр баруун аймгуудын тэжээлийн үнэ буурч, хангамж нэмэгдэх боломж бүрдсэн. Өнөөгийн байдлаар Бодлогын гэрээ байгуулсан аж ахуйн нэгжүүдийн тэжээл импортлох, борлуулах үйл ажиллагаа хэвийн, үнэ буурч, нийлүүлэлт тогтвортой байна. Тэжээл импортолж буй аж ахуйн нэгжүүдэд тэжээлийн нөөц хуримтлагдсан байдалтай байна.

Малын тэжээлийн экспорт, импорт²⁰² (2021-2022/1)

Хүнсний үйлдвэрлэлээс гарсан үлдэгдэл ба хаягдал; малын тэжээлийн бэлдмэл										
			Экспорт				Импорт			
			2021 оны эхний хагас		2022 оны эхний хагас		2021 оны эхний хагас		2022 оны эхний хагас	
Код	Барааны нэр	нэгж	Тоо	Үнэ	Тоо	Үнэ	Тоо	Үнэ	Тоо	Үнэ
2302	Үр тарианы хаягдал	кг	0	0	0	0	4,111,000.0	744.8	1,041,406.0	180.1
2304	Шар буурцгийн бусад хатуу хаягдал	кг	0	0	0	0	506,000.0	311.3	455,000.0	317.0
2306	Бусад хатуу хаягдал	кг	0	0	0	0	0	0	126,720.0	56.6
2309	Мал, амьтны бэлдмэл тэжээл	кг	6,431.2	25.7	4,994.5	52.9	2,754,394.9	718.7	402,026.2	408.5
Дүн				25.7		52.9		1774.8		962.2

Эх сурвалж: Гаалийн цахим үйлчилгээний систем

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

²⁰² Гаалийн цахим үйлчилгээний систем <https://gaali.mn/statistic/news/62031aed941b535ef0ad66e3>

ХАВСРАЛТ МЭДЭЭЛЭЛ

1. МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ

МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ, тэжээлийн нэгжид шилжүүлснээр

Аймаг, нийслэл	2017	2018	2019	2020	2021
	мянган тонн				
БҮГД	611.5	757.4	849.7	744.4	1 109.3
Баруун бүс	122.4	134.7	153.9	137.7	229.3
Баян-Өлгий	33.3	38.4	53.8	47.3	52.2
Говь-Алтай	8.2	9.3	9.4	9.9	7.8
Завхан	11.0	10.4	12.7	11.2	16.2
Увс	32.2	33.5	39.8	35.8	42.3
Ховд	37.6	43.1	38.2	33.5	110.9
Хангайн бүс	178.4	249.4	297.0	225.5	299.6
Архангай	32.3	37.0	41.1	32.0	43.7
Баянхонгор	9.9	9.5	7.4	10.4	8.5
Булган	35.9	50.9	53.1	58.6	69.1
Орхон	3.6	4.3	5.0	4.9	6.3
Өвөрхангай	28.3	40.8	49.0	31.7	48.5
Хөвсгөл	68.4	106.8	141.4	88.0	123.6
Төвийн бүс	183.2	229.2	229.7	237.8	349.6
Говьсүмбэр	2.0	2.7	1.7	1.6	1.8
Дархан-Уул	24.5	27.8	18.2	15.8	30.1
Дорноговь	3.9	3.9	4.2	7.4	9.1
Дундговь	9.6	10.0	9.3	6.2	9.3
Өмнөговь	7.6	8.4	6.8	5.4	5.8
Сэлэнгэ	68.7	87.0	111.4	106.8	144.2
Төв	66.9	89.3	78.1	94.6	149.4
Зүүн бүс	109.8	124.4	148.5	122.8	191.4
Дорнод	30.2	39.5	52.1	48.7	59.8
Сүхбаатар	20.7	14.6	30.7	16.4	17.7
Хэнтий	58.9	70.3	65.6	57.7	114.0
Улаанбаатар	17.5	19.8	20.6	20.6	39.3

Ашигласан сүрэл

Аймаг, нийслэл	2017	2018	2019	2020	2021
	тонн				
Баруун бүс	405.2	1 203.8	1 193.8	1 384.0	605.7
Баян-Өлгий	-	13.6	2.0	-	16.0
Говь-Алтай	5.0	13.0	80.5	-	116.0
Завхан	389.9	860.4	624.1	2.0	32.0
Увс	2.2	315.8	439.3	1 382.0	331.2
Ховд	8.1	1.0	47.9	-	110.5
Хангайн бүс	694.5	2 265.2	2 434.0	575.6	1 231.2
Архангай	13.8	22.1	161.7	132.3	28.0
Баянхонгор	-	4.5	53.5	-	92.4
Булган	369.5	1 323.2	721.1	142.5	313.1
Орхон	161.0	257.2	370.2	287.8	300.4
Өвөрхангай	3.5	652.4	854.7	13.0	441.8
Хөвсгөл	146.7	5.8	272.8	-	55.5
Төвийн бүс	7 098.3	6 887.9	5 535.4	3 152.0	2 253.8

Говьсүмбэр	-	2.3	9.0	-	68.5
Дархан-Уул	20.8	343.7	127.8	-	48.1
Дорноговь	-	22.0	34.1	-	64.8
Дундговь	-	-	12.1	-	31.0
Өмнөговь	-	2.0	2.0	-	16.2
Сэлэнгэ	6 907.9	3 910.7	3 692.3	1 648.0	761.2
Төв	169.6	2 607.3	1 658.1	1 504.0	1 264.1
Зүүн бүс	316.0	73.5	63.5	3.0	385.5
Дорнод	0.0	1.0	13.0	-	68.0
Сүхбаатар	-	37.0	9.5	3.0	12.0
Хэнтий	316.0	35.5	41.0	-	305.5
Улаанбаатар	10.5	183.2	207.6	63.1	156.4

Бэлтгэсэн эрдэс тэжээл

Аймаг, нийслэл	2017	2018	2019	2020	2021
тонн / tonnes					
БҮГД	77 945.0	94 586.9	121 323.6	90 472.0	142 508.5
Баруун бүс	18 665.6	22 012.5	27 697.2	23 886.9	64 095.8
Баян-Өлгий	1 394.7	2 824.0	7 197.5	6 021.6	6 980.8
Говь-Алтай	3 727.4	4 535.6	3 912.6	3 073.3	2 689.6
Завхан	2 852.0	2 110.7	3 226.4	2 691.2	2 134.7
Увс	5 207.3	6 232.5	5 780.2	5 533.0	7 491.0
Ховд	5 484.3	6 309.8	7 580.5	6 567.8	44 799.9
Хангайн бүс	23 476.1	26 565.3	38 838.8	26 478.3	39 730.4
Архангай	280.1	325.8	1 593.2	853.6	289.2
Баянхонгор	2 368.1	2 386.0	3 118.3	2 158.0	3 644.9
Булган	5 858.3	4 823.0	5 889.1	6 575.6	6 474.1
Орхон	255.9	293.1	446.7	268.2	340.1
Өвөрхангай	5 974.1	7 033.7	9 582.8	5 124.5	12 915.7
Хөвсгөл	8 739.5	11 703.8	18 208.7	11 498.5	16 066.5
Төвийн бүс	21 141.6	27 282.6	23 732.7	19 453.7	22 883.3
Говьсүмбэр	528.1	596.0	507.7	456.9	561.9
Дархан-Уул	841.3	1 764.0	792.9	807.6	1 133.1
Дорноговь	943.5	719.8	416.4	906.8	518.9
Дундговь	2 055.5	2 394.6	2 338.5	1 136.1	2 560.6
Өмнөговь	3 888.8	3 931.6	2 213.0	894.8	1 702.5
Сэлэнгэ	1 362.3	4 603.5	4 069.9	2 656.4	6 094.5
Төв	11 522.1	13 273.0	13 394.4	12 594.9	10 311.9
Зүүн бүс	13 868.2	17 261.9	29 423.6	18 959.9	13 850.1
Дорнод	1 485.7	4 342.1	2 287.9	2 652.3	1 419.9
Сүхбаатар	7 919.7	7 196.9	22 140.1	8 596.8	6 151.5
Хэнтий	4 462.8	5 722.9	4 995.6	7 710.9	6 278.8
Улаанбаатар	793.5	1 464.7	1 631.4	1 693.2	1 948.8

Бэлтгэсэн өвс, хадлан

Аймаг, нийслэл	2017	2018	2019	2020	2021
	мянган тонн				
БҮГД	1 008.1	1 229.4	1 369.2	1 186.2	1 720.6
Баруун бүс	197.1	215.7	234.5	203.2	294.7
Баян-Өлгий	57.1	66.4	81.5	71.2	78.6
Говь-Алтай	7.6	7.5	8.7	11.9	8.5
Завхан	16.2	15.7	18.2	14.3	20.8
Увс	51.1	50.4	64.0	53.7	64.6
Ховд	65.2	75.7	62.1	52.2	122.3
Хангайн бүс	308.6	433.8	511.0	389.1	489.2
Архангай	64.4	74.5	81.0	59.6	85.1
Баянхонгор	15.8	14.6	7.5	17.2	8.8
Булган	58.3	88.3	90.2	96.5	113.7
Орхон	7.2	8.2	9.2	8.7	10.8
Өвөрхангай	32.6	38.3	52.8	41.6	39.0
Хөвсгөл	130.3	209.9	270.2	165.5	231.8
Төвийн бүс	265.8	322.8	342.3	347.9	521.5
Говьсүмбэр	3.0	4.4	2.1	2.3	2.2
Дархан-Уул	47.4	49.1	32.8	27.2	56.2
Дорноговь	5.4	5.8	7.8	12.3	18.2
Дундговь	1.1	1.8	7.3	9.4	4.8
Өмнөговь	5.6	7.6	7.2	8.3	7.7
Сэлэнгэ	131.5	159.9	199.3	201.3	270.4
Төв	71.7	94.4	85.7	87.0	162.1
Зүүн бүс	208.6	227.6	251.5	214.9	369.5
Дорнод	62.6	74.5	106.8	96.9	127.3
Сүхбаатар	27.9	15.0	16.5	15.2	22.0
Хэнтий	118.2	138.1	128.2	102.8	220.2
Улаанбаатар	28.1	29.5	29.9	31.1	45.6

Гар тэжээл

Аймаг, нийслэл	2017	2018	2019	2020	2021
	тонн				
БҮГД	52 288.1	51 690.7	58 440.2	42 194.3	63 640.6
Баруун бүс	10 352.6	10 151.1	14 723.9	14 491.5	22 676.8
Баян-Өлгий	5 980.5	5 399.9	9 496.0	8 754.7	9 351.7
Говь-Алтай	533.3	750.3	846.8	691.8	401.3
Завхан	326.3	268.4	280.8	201.2	231.0
Увс	1 388.8	1 614.0	2 018.4	2 758.1	2 389.7
Ховд	2 123.7	2 118.5	2 081.9	2 085.7	10 303.1
Хангайн бүс	11 799.9	20 662.5	21 746.7	12 387.3	19 161.2
Архангай	952.2	1 155.3	1 946.4	1 566.7	1 341.8
Баянхонгор	251.9	419.4	625.2	217.3	479.8
Булган	2 956.4	3 662.2	3 644.3	3 639.9	3 192.9
Орхон	50.9	115.1	130.8	81.6	184.5
Өвөрхангай	7 059.2	15 076.8	14 464.7	5 760.2	12 707.5
Хөвсгөл	529.3	233.8	935.3	1 121.6	1 254.7
Төвийн бүс	26 309.2	17 198.8	16 540.2	10 838.6	17 031.9
Говьсүмбэр	89.2	92.7	139.3	48.6	108.1
Дархан-Уул	914.7	1 199.5	946.7	851.4	817.8

Дорноговь	537.4	586.3	225.0	953.8	321.5
Дундговь	7 070.2	6 826.6	3 624.6	868.7	4 435.1
Өмнөговь	1 010.0	983.7	1 191.7	619.2	514.6
Сэлэнгэ	788.7	1 479.3	3 848.1	1 121.8	1 849.2
Төв	15 899.0	6 030.7	6 564.8	6 375.2	8 985.6
Зүүн бүс	830.9	1 053.8	2 485.5	1 195.4	1 131.6
Дорнод	481.4	27.4	96.2	64.6	228.5
Сүхбаатар	237.1	341.7	252.8	328.4	174.6
Хэнтий	112.4	684.6	2 136.5	802.5	728.6
Улаанбаатар	2 995.5	2 624.5	2 943.9	3 281.5	3 639.1

Ашигласан үр тарианы хаягдал

Аймаг, нийслэл	2017	2018	2019	2020	2021
	тонн /tonnes				
БҮГД	8 800.6	12 173.4	11 118.9	11 185.3	24 004.8
Баруун бүс	517.9	581.0	635.8	628.5	369.4
Баян-Өлгий	4.0	-	-	0.5	-
Говь-Алтай	14.3	27.5	62.9	39.1	28.1
Завхан	12.8	3.0	-	2.0	4.3
Увс	486.9	550.5	571.9	551.4	332.2
Ховд	-	-	1.0	35.5	4.8
Хангайн бүс	940.6	1 332.8	1 096.9	1 194.5	1 345.8
Архангай	3.5	-	24.0	-	2.0
Баянхонгор	-	0.5	-	25.5	10.0
Булган	492.4	1 241.6	799.1	853.5	1 194.0
Орхон	16.8	35.8	33.4	1.0	8.6
Өвөрхангай	23.0	19.9	163.2	150.6	2.7
Хөвсгөл	405.0	35.1	77.3	164.0	128.6
Төвийн бүс	6 828.0	9 456.8	8 517.0	6 952.4	8 721.2
Говьсүмбэр	58.7	-	93.3	-	185.6
Дархан-Уул	1 391.1	1 384.9	1 542.0	1 618.9	1 588.5
Дорноговь	0.3	0.1	0.5	4.0	10.0
Дундговь	-	-	1.0	-	2.0
Өмнөговь	25.8	3.4	4.0	11.9	3.3
Сэлэнгэ	2 224.4	3 683.0	3 692.1	2 531.5	3 144.6
Төв	3 127.7	4 385.4	3 184.2	2 786.1	3 787.2
Зүүн бүс	11.1	67.2	75.5	1 811.0	218.5
Дорнод	4.1	60.4	37.5	1 557.9	59.5
Сүхбаатар	-	-	5.0	1.0	-
Хэнтий	-	-	33.0	252.1	159.0
Улаанбаатар	503.0	735.7	793.7	598.9	13 349.9

2. БЭЛЧЭЭРИЙН ХҮРЭЛЦЭЭ- 2019 ОН

№	Аймаг	Нийт бэлчээр нутгийн хэмжээ /сая га/	Сум дундын отрын бүс нутгийн хэмжээ /мян га/	Өвөлжөө, хаваржааны эзэмших гэрчилгээтэй малчин өрхийн тоо / мян/	Хадлангийн талбайн хэмжээ /мян.га/
1	Архангай	3.73	121.0	8500	53.9
2	Баянхонгор	3.67	-	8778	11.5
3	Баян-Өлгий	8.73	-	6500	10.4
4	Булган	2.48	133.8	8287	111.9
5	Говь-алтай	7.97	434.3	7251	2.5
6	Говь-сүмбэр	0.47	3.1	441	7.8
7	Дархан-Уул	0.17	-	135	9.0
8	Дорнод	9.24	111.2	3202	0.1
9	Дорноговь	8.96	286.8	2595	811.2
10	Дундговь	7.16	6.4	4134	0
11	Завхан	7.20	2.8	4752	7.7
12	Орхон	0.04	-	120	1.4
13	Өвөрхангай	5.69	90.0	10400	6.6
14	Өмнөговь	10.13	3030.0	6556	0.03
15	Сүхбаатар	7.20	702.0	64	79.1
16	Сэлэнгэ	1.62	-	2953	123.3
17	Төв	5.27	159.4	8504	61.0
18	Увс	4.70	-	3590	16.8
19	Ховд	5.40	4.5	4496	17.7
20	Хөвсгөл	4.50	245.0	9826	48.2
21	Хэнтий	5.50	109.0	3055	326.0
22	Улаанбаатар	0.43	-	-	5.5
	Нийт дүн	110.30	5439.3	104139	1.7 сая.га

100 га хадлан, бэлчээрийн талбайд хонин толгойд шилжүүлснээр 2020 онд 103 толгой мал ногдож байгаа нь өмнөх оноос 3-аар буурсан байна.

ХОЛБОГДОХ СУДАЛГАА, ЭХ СУРВАЛЖИЙН ТОЙМ**1. ХОНИНЫ МАХНЫ ЧИГЛЭЛЭЭР ҮРЖҮҮЛЭН ӨСГӨХ, МАЛЛАХ, ТЭЖЭЭХ, БОРДОХ ЧИГЛЭЛЭЭР ХИЙГДСЭН СУДАЛГААНЫ ТОЙМ**

- Д.Чойжил Монгол хонины ноосон ашиг шимийг аймгуудаар судалсан байна.
- Т.Аюурзана /1952/ Дорнод аймгийн халх хонийг Увс аймгийн хоньтой харьцуулан судалсан байна.
- Ц.Арвий 1954-1960 онд Говь-Алтай хонийг судалж, ноос нь 18-25 см урт, үсэн бүрхүүлийн бүрэлдэхүүнд ямааны үсний эзлэх хувийн жин бага болохыг тогтоожээ.
- Б.Аюуш 1957 онд Монгол хонины мах, өөхөн ашиг шимийн гарцыг судалсан байна.

- З.Гончигжав /1962/ Дорнод талын бүс нутагт өсгөн үржүүлж буй Цигай, Монгол, Алтай зэрэг үүлдрийн эрлийз хонины ашиг шимийг судалжээ.
- Б.Пүрэв 1968 онд Нутгийн ууцан сүүлт хонийг Сараджин үүлдэртэй эрлийзжүүлэн, ашиг шимийн гарц, чанарыг судалжээ.
- Б.Минжигдорж /1968, 1970, 1973/ Монгол хонины нутагшилт, төл бойжилт, өсөлт хөгжилт, ашиг шим улирал, нас дагаж өөрчлөгдөх байдал, махны гарц, химийн найрлагыг судалжээ.
- М.Төмөржав /1973/ Монгол хонины арьсны бүтцийг аргаль, бусад ширүүн болон нарийн ноост хоньтой харьцуулан судалсан байна.
- Я.Нямаа /1973, 1994/ Монгол хонины хурганы махан ашиг шимийн гарцыг судалжээ.
- Г.Самбуу /1980/ Монгол омгийн хонинуудын удамших байдлыг судалжээ.
- Т.Содной /1981/ Монгол хонины био-экологийн судалгааг хийж, монгол хонь өсгөн үржүүлж буй бүс нутгаасаа хамааран аж ахуй, биологийн онцлогтой болохыг тодорхойлжээ.
- Б.Цэрэнжав, С.Чойжил, Б.Чутнай, Д.Доржсэмбээ нар дархад хонины аж ахуй, биологийн онцлогийг судалжээ. Тэдний судалгааны онцлог нь Хөвсгөл аймгийн Ренчинлхүмбэ, Улаан-Уул, Баянзүрх сумын нутгийн хонийг монгол үүлдэр, омгийн хоньтой харьцуулан судалж, өндөр уулын эрс тэс уур амьсгалтай, хүйтэн цас ихтэй бүс нутагт бэлчээрээр малладаг өвөрмөц онцлогийг судалсан юм.
- Я.Я.Лус /1936/ “Монгол орны мал аж ахуй” бүтээлээ туурвисан байна. Уг бүтээлд монгол хонины аж ахуйн талаар дэлгэрэнгүй оруулжээ. Тухайлбал, монгол оронд ууцан сүүлт ба өөхөн сүүлт хонь үржүүлдэг, жилийн дөрвөн улирлын арчилгаа, маллагааны технологи, тарга хүч авалт, ашиг шимийн чанар, гарцын талаар дурдсан байна.
- Ф.А.Грехов /1934/ Манай орны зүүн бүсийн хоёр аймгийн хонины ашиг шим, өсөлтийг судалсан байна.
- М.Ф.Шульженко /1934, 1954/ Монгол хонины махан ашиг шимийг судалж, гулуузны жин, нядлагын гарцыг тодорхойлжээ.
- И.П.Трошин /1946/ Монгол хонийг туувраар таргалуулах ажилд ажиглалт судалгаа хийж, монгол хонь нь бэлчээрээр түргэн хугацаанд таргалдаг, сайн чанарын махтай гэжээ.
- Г.Р.Литовченко /1945, 1947, 1953/ Манай орны говь, хангайн бүс нутаг болон Увс аймгийн хонины махан ашиг шим, таргалах чадвар, үржүүлгийн ажлын зохион байгуулалтын талаар судалжээ.

Хонин сүргийн бэлчээрийн маллагаа, өсөлт хөгжилт

Амьтны бие махбодын өсөлт хөгжилт гэдэг нь хоорондоо нягт холбоотой нэгдмэл ойлголт бөгөөд өсөлт хөгжилтийн харилцаа холбоо нь амьтны хөгжлийн явцад бие махбодод явагдах тооны ба чанарын өөрчлөлтийн харилцан холбоо юм. Эдгээр нь салгаж болшгүй нягт холбоотой, харилцан уялдсан үйл ажиллагаа юм.

Л.Балданням, Я.Нямаа нарын судалгаагаар ердийн маллагааны нөхцөлд өвөлжсөн эр төлөг, эр хонины жин өвөл, хаврын 180 хоногийн хугацаанд 12-7.1 хувь буюу 4.38- 3.6 кг-аар буурсан байхад хоногт 0.5 тэжээлийн нэгжээр (ногоон өвс 0.5кг + хошуу будаа 0.3кг) нормлон нэмэгдэл тэжээл өгч бэлчээрээр малласан эр төлөгний жин 5.2 кг буюу хоногт 29 граммаар нэмэгдэж 14.2 хувиар өсжээ. Үүнээс үзэхэд хургыг намар оторлож таргалуулаад өвөл, хавар нэмэгдэл тэжээл өгч онд оруулбал түүний өсөлт хөгжилтийн эрчмийг бууруулахгүй байх боломжтойг илрүүлсэн байна.

1977 онд Ж.Тогтох, Ч.Бат-Очир нар Сэлэнгэ аймгийн Найрамдал САА-д нарийн ноост Хангай үүлдрийн хонины бэлчээр болон тэжээл ашиглалтын үр ашгийг дээшлүүлж, нэмэгдэл

тэжээлээр тэжээх ашигтай жор, тэжээх арга боловсруулах судалгааны ажлыг явуулжээ. Туршлагад 40 эм, 40 эр хурга сонгон авч 05-р сарын 15-аас 07 сарын 01-нийг хүртэл 200 гр хивэг, 200 гр багсармал тэжээл, 10 гр давс нэмэгдэл болгон өгч өсөлтөд нь нөлөөлөх нөлөөллийг 15 хоног тутамд жигнэж тодорхойлоход туршлагын эр хурганы жин 06-р сарын 01-нд 8.4 кг, охин хурганых 9 кг байсан бол 08-р сарын 01-ний байдлаар эр хурга 26.9 кг, охин хурга 27.8 кг болж хяналтынхаас эр хурга 6.4, охин хурга 7.7 кг илүү жинтэй болсон байна.

А.В.Заморышев, И.И.Кузнецова нарын судалгаагаар маллагаа тэжээллэгийн сайн нөхцөлд байсан 8-9 сартай хурганы жин 36.8 кг байхад тэжээллэгийн хангалтгүй нөхцөлд байсан 9 сартай хурга 28.5 кг жинтэй байжээ. Тэжээлийн хэмжээ ихсэх, багасах зэргээр өөрчлөгдөх нь хурганы хэвийн өсөлт хөгжилтөд муугаар нөлөөлөөд зогсохгүй мах булчин, өөх, ясны эдийн өсөлтийн харьцаанд нэгэн адил нөлөөлнө. Сүүн болон өвсөн тэжээлийн үед хурганы тэжээл дутагдвал өсөлт хөгжилт нь саатаж, удаашрах бөгөөд цаашдаа тэжээллэгийг хэчнээн сайжруулсан ч өсөлт нь гүйцэд нөхөгддөггүй юм. Малын биеийн өсөлт хөгжилтийн зүй тогтлыг тодорхой танин мэдсэнээрээ мал амьтны амьдралын тодорхой үе шатанд түүнийг жолоодон зохицуулах замаар өсөлт хөгжилтийг түргэсгэх боломжтой.

С.В.Буйлов, В.М.Курганский нарийн ноост хонинд мах-ноосны үүлдрийн хуцаар хэрэгцээний эрлийзжүүлэг явуулах нь нарийн ноост хонины үндсэн чиглэлийг алдагдуулахгүйгээр үржүүлэх, улмаар зохистой тэжээлээр бордож түргэн өсөлттэй хурга бойжуулан маханд бэлтгэх ажлыг хослон явуулах боломжтой болохыг тэмдэглэжээ.

М.М.Санников хонины аж ахуйд хэрэгцээний эрлийзжүүлэг явуулах нь хурганы мах, кроссбред ноос үйлдвэрлэх чухал эх булгийн нэг мөн гэжээ.

Р.Г.Гусев, линколын ширүүн ноост хонины эрлийз хурганы өсөлт эхээс төрсөн үеэсээ 12 сартай болтлоо нарийн ширүүн ноостын эрлийзээс илүү эрчимтэй байдгийг дурдаад эхээс ялгах хүртэл хоногийн дундаж нэмэгдэл 215 гр байдаг гэжээ. Мөн мах-өөх, мах-ноосны чиглэлийн эрлийз хурганд махны хэвшил илүү тод илэрсэн, биеийн өргөний хэмжээнүүд илүү, ялангуяа бие нь урт, лагс зузаан байдаг байна.

С.В.Буйлов, В.М.Курганский бүтээлдээ нарийн ба ширүүн ноост хонинд хэрэгцээний эрлийзжүүлэг явуулж түргэн өсөлттэй хурга бойжуулж маханд бэлтгэхэд юуны өмнө эцэг үүлдрийг зөв сонгоход онцгой анхаарна. Эрлийз хурганы өсөлтийн хурд сайжруулагч үүлдрийн том багаас ихээхэн хамаарч байна. Эрлийзжүүлгэнд мах ноосны үүлдрийн хуцыг ашиглах нь илүү үр дүнтэй байна.

Б. Пүрэвийн тодорхойлсноор баруун монголын мах, өөх, ноосны чиглэлийн ширүүвтэр ноост ууцан сүүлт хонины 7 сартай хурганы нядлагын жин 14.7 кг, 1.5 настай төлөгнийх 24.7 кг эм хониных 27.2 кг, нядлагын гарц нь 45.7, 51.1, 46.6% байдаг. Эм хонины төлөрхөг чанар 100.9-104.6% байдаг.

Д.Эргашов, А.К.Амиров нар хургыг сүүн тэжээлийн үед нь сайн чанарын тэжээлээр хангалттай тэжээвэл махны гарцыг нэмэгдүүлэхээс гадна түүний таваарын болон биологийн үнэт чанарыг улам дээшлүүлдэг болохыг тэмдэглэжээ.

Бэлчээрээр оторлож таргалуулсан 30-аас дээш жинтэй хурганы нядлагын жин 13.9 кг, нядлагын гарц 42,1% оторлосны дараа бордсон 37,3 кг жинтэй хурганы нядлагын жин 18,2 кг, нядлагын гарц 48,8%, орой төрсөн 34,9 кг жинтэй хурганы нядлагын жин 16,5 кг, нядлагын гарц 47,4% хүрдэг.

1972-1974 онуудад Х.Дорж Завхан аймгийн Алдархаан, Ч.Пүрэвсүрэн Хөвсгөл аймгийн Ринчинлхүмбэ, Д.Номин Увс аймгийн бэлчээрийн маллагааны горим, өдөрт бэлчээрээс идэх ногоо хагдны хэмжээ, шингэцийг судалсан юм.

2. ҮХРИЙН МАХНЫ ЧИГЛЭЛЭЭР ҮРЖҮҮЛЭН ӨСГӨХ, МАЛЛАХ, ТЭЖЭЭХ, БОРДОХ ЧИГЛЭЛЭЭР ХИЙГДСЭН СУДАЛГААНЫ ТОЙМ

Нутгийн монгол үхэрт:

Д.Гончиг (1953), М.Наваанчимэд (1955), Д.Цэдэв (1956), Р.Жавзмаа (1962), Б.Баатар (1962), Д.Дагдаа (1972), Д.Больхорлоо (1975), Т.Цэдэндамба (1975), Б.Хөхүү (1983), Да.Алтангэрэл (1994), Ц.Булгаа (1996), Н.Бэгзжав (1995), Ё.Доржбат (2005), А.Эрдэнэчимэг (2021) нар

Сарлагт:

Ж.Пүрэвжав (1968), Т.Бат-Эрдэнэ (1988), Ч.Гомбожав (2003), Л.Эрхэмбаяр (2005) нар

Сэлэнгэ үүлдрийн үхэрт:

Р.Жавзмаа, Д.Нэргүй (1988), До. Алтангэрэл (1989), Г.Бадарч (1992), В.Бямбаа (1993), Д.Ринчиндорж (1996), Р.Бүрэнбаяр (1981), Т.Балдан (2006), П.Түмэнбаяр (2008), Б.Нарантуяа (2021) нар

Дорнод монголын талын улаан үхэрт:

Н.Наваанчимэд (1969-1972), С.Дугаржав(1975), Б.Лувсаншарав (1983) нар

МУ-ын хэмжээнд үржүүлж буй гадаадын өндөр ашиг шимт болон тэдгээрийн эрлийз үхэрт:

Монгол казахын цагаан толгойт, лимузингийн эрлийз үхэрт У.Рагчаа (1957), Д.Гончиг (1973), Ж.Гомбодорж (1978), Д.Дашдондог (1980), Д.Буянхишиг (1980), Ж.Нямаа (1981), Ц.Бат-Эрдэнэ (1992), В.Дагвийхорол (1999), Д.Зоригтбаатар (2003), Г.Сувдаа (2002) нар

Монгол малын үрийн биологи, биохимийн үзүүлэлт, нөхөн үржихүйн чадавхыг дээшлүүлэх, түүнд биотехнологийн дэвшилтэд аргыг ашиглах чиглэлд:

Д.Больхорлоо (1964), Т.Цэдэндамба (1975), Д.Нина (1975), Ё.Загдсүрэн (1980), Н.Бэгзжав (1995), Б.Эрдэнэбаатар (1998), Д.Бадамдорж П.Галрагчаа (1993), Ц.Булгаа (1996), Д.Буяндалай (2000), М.Даваа, Г.Энхманлай (2017)

Сүүний чиглэлийн үхэрт: Алатау үүлдрийн үхэрт Б.Мяхдадаг (1999), М.Цэгмид (1996), Хар тарлан үхэрт Ш.Хашбат (1999)

Судлаач М.Наваанчимэд (1965-1977)

Монгол өсвөр үхрийг эрчимтэй өсгөн бойжуулж, биеийн өсөлт, бэлчээрээр таргалах чадвар, махны чанарыг өвлийн тэжээллэг маллагаатай холбон судалсан цуврал туршлага явуулахад:

- Бэлчээрийн маллагааны нөхцөлд 3-р сард 18.2 кг амьдын жинтэй төрсөн монгол тугал 8 сартайдаа 180 кг, 26 сартайдаа 101.8-104.8 кг-аар амьдын жингээ нэмэгдүүлж байна.
- Анхны жилдээ байран тэжээсэн бярууны амьдын жин дан бэлчээрээр өвөлжсөн бярууныхаас 50.0-60.0 кг, бэлчээрээр нэмэгдэл тэжээлтэй өвөлжүүлэхэд 10-12 кг-аар илүү байна.
- Монгол үхрийн тугалыг эхлээр бойжуулаад бяруунд нь үр тарианы холимог зонхилсон тэжээлээр 210 хоног эрчимтэй бордоход биеийн өсөлт махлаг чанараар зарим махны ба мах, сүүний үхрийн бяруунаас дутахгүй байсан байна.
- Монгол үхрийг бяруунд нь засаатай бордоход хоног тутам 740-750 гр өсөж, 14 сартайдаа 330-350 кг жинтэй, засаж бордоход хоног тутам 700 гр өсөж мөн насанд 320 кг болж байгааг тодорхойлжээ. Харин махны гарц чанараар засаатай бяруунаас засаж бордсон бяруу давуу, 14 сартайд нь нядлахад зассан бяруу 61.3%-ийн махны гарцтай байхад бухан бяруу 58.0-59.3%-ийн махны гарцтай байжээ.

- Тэрээр судалгааныхаа үр дүнд үндэслэн монгол үхрийн тугалыг эрчимтэй бойжуулж 7-8 сартайд нь 180 кг-аас доошгүй жинд хүргээд бордож эхэлбэл биеийн өсөлт, махлаг чанар сайтай, эдийн засгийн үр ашгаар давуу болохыг бүтээлдээ тэмдэглэсэн байна.

Судлаач Р.Цэрэндулам (1980)

- Хар тарлан үүлдрийн эр бярууг сүрэл 3 кг, хивэг 3 кг, багсармал тэжээл 2 кг орсон жор дээр 60 гр мочевины нэмж өгч 60 хоног тэжээхэд хоногийн нэмэгдэл жин 706.0 гр болж, хяналтын хэсгээс 70 хувиар илүү, нэг кг нэмэгдэл жинд зарцуулсан тэжээлийн өртөг мочевиныгүй тэжээсэн хэсгийнхээс 52.1 хувь, өвстэй жороор тэжээсэн хэсгийнхээс 84.6 хувиар буурсан байна.
- Эндээс үзэхэд тэжээлийн жорд шингэх протеины хэмжээ нэмэгдэх тусам нэмэгдэл жинд зарцуулах тэжээлийн хэмжээг багасгаж болно гэж дүгнэжээ.

Судлаач Ж.Гомбодорж (1973-1982)

- Монгол, хасгийн цагаан толгойтын 1,2-р үеийн эрлийз тугалыг эхлээр өсгөн бойжуулж байран тэжээллэгийн нөхцөлд бүдүүн, хүчит тэжээлт жороор өсгөн бойжуулахад 12 сартайдаа 259.3-275.0 кг амьдын жин татаж, 1 кг нэмэгдэл тэжээлд 7.04-8.2 тэжээлийн нэгж хоногт 608.6-779.0 г жин нэмжээ.
- Нэмэгдэл тэжээлтэй өвөлжүүлсэн бярууг 18 сартай болтол бэлчээрээр 150 хоног маллаж таргалуулахад хоногийн нэмэгдэл жин 510-713 гр болж, 264-276 кг жинд хүрч улмаар 24 сартай болтол бүдүүн тэжээл 34.6%, хүчит тэжээл 25.1%, багсармал тэжээл 39.3% орсон тэжээлийн жороор байран тэжээхэд үнэмлэхүй өсөлт нь 93.7- 109.9 кг, 1 кг амьдын жин 7.2-8.0 тэжээлийн нэгж зарцуулжээ.

Судлаач Д.Нэргүй (1988)

- Сэлэнгэ, хасгийн цагаан толгойт үүлдрийн өсвөр үхэр дээр хийсэн судалгаандаа 7 сарын настай 209.8 кг амьдын жинтэй тугалыг хүчит тэжээл /28.0-30.0%+бүдүүн тэжээл /20.2-25%+/шүүст тэжээл /8-10.0%/-бэлчээрийн ногоо /33.0-47.0% бүхий тэжээлийн жороор тэжээж нэмэлтээр карбоамид, давс, манган, иод, кобальт өгч тэжээн 18-20 сарын настай болтол нь өсгөн бойжуулж, бордоход 378-419 кг амьдын жинд хүрч, 1кг нэмэгдэл жинд 329.73-390.06 төгрөгийн өртөг үйлдвэрлэж, ашигтай ажиллагааны түвшинг 20-28% хүргэж болохыг тогтоожээ.
- Сэлэнгэ үхрийн гулуузны мах үе чацуутан казахын цагаан толгойтоос 3.8-4.6% илүү нядалгын гарц 55.9-58.5% байжээ.

Судлаач Д.Ринчиндорж (1986-1990) Заамар сумын наранцэцэг+хошуу будаа+вандуйн холимог дарш бэлтгэн үхэр бордох ажил явуулсан байна:

- Тухайн холимог даршны органик бодис 89.26, нийт протеин 8.24, тослог 4.48, эслэг 20.86, АХБ 55.68, үнс 10.74 хувь, ерөнхий шимт чанар нь 3.08 мДж солбилцлын энергитэй, 21.29 гр шингэх протеинтэй байна.
- Эрлийз тугалыг шүүст-хүчит-бүдүүн хэв шинжит жороор өсгөн бойжуулж бордоход хоногийн нэмэгдэл жин хяналтын (хүчит-бүдүүн тэжээл) хэсэгтэй харьцуулахад 5.8-11.0 хувь, энэ үед 1 кг нэмэгдэл жинд зарцуулах тэжээлийн зардлыг 5.4-10.5 хувь багасгаж болохыг тогтоожээ.
- Махны чиглэлийн эрлийз тугалыг өвөл хаврын улиралд байран маллагаанд 13 сарын настай болтол 180 хоног шүүст болон хүчит тэжээл, өвсний хэв шинжит тэжээлийн жороор тэжээж, байгалийн бэлчээрт 120 хоног, таримал бэлчээрт 30 хоног маллаж, шүүст+хүчит+бүдүүн хэв шинжийн тэжээлээр 45 хоног эрчимтэй бордоход шимт бодисын шингэц дээшлэн, хоногийн нэмэгдэл жин 5.79-11%-аар нэмэгдэж, тэжээл зарцуулалтыг 10-23.2%-аар хямдруулан, хүчит тэжээлийн зарцуулалтыг 48.8%-аар багасгах боломжийг бүрдүүлсэн байна.

- Түүнчлэн байгалийн цеолитыг тэжээлийн жорын хуурай бодисын 3,5,8 хувиар тооцож нэмэгдэл болгон ашиглахад шимт бодисын шингэц 1.27-6.38%, хоногийн нэмэгдэл жин 15.22-23.48%-аар нэмэгдэж, тэжээл зарцуулалт 14.86-19.57%, тэжээлийн зардал 12.29-19.13%-аар тус тус буурсан байна.
- Тэрээр өсгөн бойжуулж, бордох тэжээлийн жорын зохистой хэв шинжийг тогтоож, байгалийн цеолит, уураг эрдсийн нэмэгдлээр баяжуулан, ургамлын гаралтай амьдын жин нэмэгдүүлэгч хэрэглэснээр ашигт ажиллагааны түвшинг 29.4-31.7%-д хүргэх боломжийг илрүүлж, үйлдвэрлэлд өргөн хэрэглэх нөхцөлийг бүрдүүлсэн байна.
 - Монгол орны нөхцөлд мал бордож, мах үйлдвэрлэлийг явуулахад энгийн 3 талт саравч тохиромжтой.
 - Хэлбэр нь: өсгөн бойжуулах+оторлох+бордох
 - Бордооны тэжээлийн хэв шинж: шүүст + өвс + хүчит тэжээл, хүчит тэжээл + өвс
 - Бордооны хэсэгт: Өрхийн аж ахуйд 5 толгой, фермд 20 толгой, мах комбинатад 50 толгойгоор бүлэглэх нь тохиромжтой болохыг зөвлөсөн.

3. МОНГОЛ ОРНЫ БЭЛЧЭЭР, ТЭЖЭЭЛИЙН УРГАМЛЫН ХИМИЙН НАЙРЛАГА, ШИНГЭЦ, ШИМТ ЧАНАРЫГ СУДАЛСАН ТОЙМ

Монгол орны бэлчээрийн ургамлын химийн найрлагыг судлах ажил 1940-өөд оноос эхэлсэн гэж үзэх үндэстэй бөгөөд А.А.Юнатовын бичсэн “БНМАУ-ын хадлан бэлчээр дэх тэжээлийн ургамлууд” гэдэг бүтээлд 400 орчим ургамлын идэмж, 135 зүйл ургамлыг хамарсан агрохимийн 235 задлан шинжилгээний дүн орсон байна.

ЗХУ-ын судлаач А.В.Калинина (1948-1950) Монгол орны байгалийн янз бүрийн бүсийн бэлчээрийг хагас суурин байдлаар судалж ургац, химийн найрлагын зарим үзүүлэлтийг өөрийн бүтээлд оруулжээ. Тухайлбал, түүний судалгаа хийсэн уулын хээрийн алаг өвс-жижиг үетэнт бэлчээрийн ургамалд хавар протеин 10.59, тослог 3.05, эслэг 31.7, үнс 5.18, намар протеин 7.5, тослог 3.3, эслэг 34.8 хувь агуулагдаж байсан тухай тэмдэглэсэн байна.

Л.Дугар (1952-1955) Сэлэнгэ аймгийн Баруунбүрэн сумын нутаг Бургалтай ба Зүүнхараагийн сангийн аж ахуйн нутгуудад янз бүрийн хугацаанд бэлтгэж байгаа хангайн бүсийн алаг өвс-үетэн, үетэн-алаг өвс, улалж зонхилсон өвсний шингэцийг монгол хонин дээр туршин тодорхойлсон. Судалгааны дүнгээс үзэхэд 8-р сард хадсан улалж-алаг өвст хадлангийн өвсний протеины шингэц нь 7-р сарынхаас 19 хувь доогуур байна.

Ш.Гомбо (1953-1955) Жаргалантын сангийн аж ахуйн нутагт үетэн-янз бүрийн ургамал зонхилсон бэлчээрийн ногооны шингэцийг монгол хонин дээр тодорхойлохын зэрэгцээ уг бэлчээрийн ургац, зонхилгогч ургамлын химийн найрлага, шимт чанар, эрдэс бодис, каротин зэргийг тодорхойлсон. Үүнд: хангайн бүсийн үетэн-янз бүрийн ургамалтай бэлчээрийн ногооны 1 кг нь бутлалт түрүүлэлтийнхээ эхэн үед 0.23 тэжээлийн нэгж, 43 гр шингэх уурагтай, цэцэглэлтийн сүүлч үр боловсролтын үедээ 0.20 тэжээлийн нэгж, 25 гр шингэх протеинтой, тэжээлийн ургамлын 1 кг хуурай бодист 185 мг каротинтой болохыг тодорхойлжээ.

Л.М.Матвеев (1960-1963) Үетэн-агьт, үет ургамалтай бэлчээрийн ногооны шингэцийг 5 удаа янз бүрийн насны үхэр дээр туршихад үхэр бэлчээрээс харилцан адилгүй хэмжээтэй ногоо иддэг болохыг судлан тогтоосон.

1960 оноос эхлэн төрөл бүрийн бэлчээрийн ногоо, хадлангийн өвс бэлтгэж буй тэжээлийн шингэц, шимт чанар тодорхойлох судалгааг бүс нутгийг хамруулан хийж эхэлсэн.

Р.Цэрэндулам (1957, 1962, 1965) Монгол орны байгалийн янз бүрийн бүсийн бэлчээрийн ургамал болон төрөл бүрийн тэжээлийн химийн найрлага, шингэц шимт чанар, үлэмж ба бичил язгуур махбод, лигнин-нүүрс усны бүлгийг тодорхойлох ажил хийсэн юм. Түүний

туурвисан БНМАУ-ын малын тэжээл, Малын тэжээллэгийн дадлага, Төрөл бүрийн тэжээлийн шимт чанар, Тэжээлийн шимт чанарын хүрд, Мал сүргийн бэлчээрийн маллагаа, тэжээллэг, зэрэг бүтээлүүдэд бэлчээрийн ургамлын химийн найрлага, шингэц, шимт чанарыг байгаль газар зүйн бүс, ургамлын бүрэлдэхүүн түүний хөгжлийн үе шат, хадаж бэлтгэх, хурааж хадгалах зэрэг олон хүчин зүйлээс шалтгаалж ихээхэн хэлбэлзэлтэй байдгийг тодорхой дурдсан байдаг.

1961 онд ХААДС-ийн багш Х.Гэндарам, оюутан Нгуен-майг нар Төв аймгийн Эрдэнэ сумын үетэн-янз бүрийн ургамалтай бэлчээрийн ногооны шингэц тодорхойлох туршлагын ажлыг хонин дээр явуулахад уг бэлчээрийн 1 кг ногоо 0.36 тэжээлийн нэгж, 24 гр шингэх протеинтой болохыг нь тодорхойлжээ.

Ж.Очир (1959-1960) Хэнтийн уулархаг бүсийн баруун хэсгийн бэлчээрийн зонхилгогч болон дэд зонхилгогч 28 зүйл ургамлын тэжээллэг чанар, химийн найрлагыг судалснаас үзэхэд шар царгас 23.37 хувь, шувуун хөл 20.65, тарваган шийр 17.75 хувьтай байгаа нь хамгийн их, саман ерхөг 21.0, хазаар өвс 9.99-10.46 хувь буюу дунд зэрэг, шивээт хялгана, агь зэрэг ургамлын хагд 1.81-5.36 хувь буюу хамгийн бага протеинтэй байжээ.

Ж.Тогтох (1964-1972) уулын, хээрийн бэлчээрийн ногоо зун 0.21-0.37 тэжээлийн нэгж, 24-56 гр шингэх протеин, намар 0.39-0.47 тэжээлийн нэгж, 6-29 гр шингэх протеинтой, өвөл, хавар 0.18-0.37 тэжээлийн нэгж, 6-29 гр шингэх протеинтэй байдаг гэж дүгнэжээ.

Б.Мөнх (1969) Төв аймгийн Заамар сумын нутагт 5 төрлийн бэлчээрийн ургамлын шингэц, шимт чанарыг хөдлөл зүйг судлаад үетэн алаг өвст бэлчээрийн ногоо цэцэглэлтийн үедээ 0.35 тэжээлийн нэгж, 20.2 гр шингэх протеин агуулж байсан бол хагдрах үедээ шимт чанар нь буурч, шингэх протеин багасдаг гэж дүгнэсэн байна.

Б.Хөххүү (1969-1983) тал хээрийн хялгана-жигжиг үетэн-агьт, хялгана-алаг өвс-харганат бэлчээрийн ургамлын химийн найрлага, шингэц, шимт чанарыг судлан уг бэлчээрийн 1кг ургамал зун 0.44, намар 0.27-0.31, өвөл 0.22-0.27 тэжээлийн нэгжтэй, шингэх протеин дээрх дарааллаар 26-51, 26-29, 17-31 гр байгааг тогтоожээ.

Р.Цэрэндулам (1970) Агь ургаж эхлэх үеийн хуурай бодист 16.27 хувь протеин, 26.34 хувь эслэг агуулагдана. Агьны 100 кг үнэмлэхүй хуурай бодис нь зуны улиралд хөгжлийн үе шатны байдлаас шалтгаалж 44.7-90.5 тэжээлийн нэгж, 6.6-9.7 кг шингэх протеин, хагд нь 0.43 тэжээлийн нэгж, 3.2 кг шингэх протеинтой байна.

4.МОНГОЛ ОРНЫ БЭЛЧЭЭРИЙН УРГАМЛАН НӨМРӨГИЙН СУДЛАГДСАН БАЙДАЛ

Монгол орны ургамлын нөмрөгийг (1921-1955) Оросын эрдэмтдээс В.И.Лисовский (1921), Н.В.Павлов (1925,1926,1929), Б.Б.Полынов 1925-1929), Я.И.Проханов (1929), В.И.Баранов (1930-1931), Е.Г.Победимова (1933-1955), Н.Л.Десяткин 1936), Д.А.Симуков (1936) онуудад тус тус судалжээ.

1940-өөд оноос Монгол орны бэлчээр хадланг судлах ажил улам эрчимжиж, ЗХУ-тай хамтарч зохион байгуулсан хөдөө аж ахуйн шинжилгээний экспедиц манай орны бүх нутгийг хамруулан явуулын болон суурин судалгаа хийсэн байна.

А.А. Юнатов (1950) тус орны говь ба хойт хэсэгт хийсэн өөрийн судалгаандаа тулгуурлан бичсэн “БНМАУ-ын ургамлан нөмрөгийн үндсэн шинжүүд” номондоо үетэнт, үетэн-алаг өвст, агь бүхий бэлчээрийн нэг га-ийн ургац 6-8 ц/га, агь-алаг өвс бэлчээрийнх 8.0 ц/га орчим байна гэжээ.

А.В.Калинина (1948-1950) ойт хээрийн болон говийн алаг өвс-үетэнт, ерхөг-хазаар өвс- хялганат, царгас-согооворт хиаг-жигжиг үетэнт, таана-хялганат бэлчээрийн ургац хаврын эхэнд 2.3, сүүлээр 3.0, зуны эхэнд 3.6, дунд үед 4.3, сүүлээр 6.6, намар 4.0, өвөл 1.1-2.3 ц/га болдог гэжээ.

Ю.М.Мирошниченко (1958-1960) Ойт хээр (Жаргалант), хээр (Мааньт, Өндөрхаан, Чойр), цөлийн хээр (Дэлгэрхангай), цөл (Номгон)-ийн бүсэд хагас суурин судалгаа хийж 5-р сарын сүүлчээр бэлчээрт байх ногоон ургамлын хэмжээ жилийн дээд ургацын дөнгөж 3-10 хувийг эзэлдэг бөгөөд ургац 8-р сард дээд хэмжээндээ хүрч ойт хээрт 10-14 ц/га, хуурай хээрт 4.8-10.5 ц/га, цөлийн хээрт 2.03-5 ц/га, говьд 0.5-2 ц/га болдог гэжээ.

Ц.Даваажамц (1954-1980) Өвөрхангай аймгийн хойд хэсэгт хадлан бэлчээрийн судалгаа хийж, уулын хээр, хуурай хээр, цөлөрхөг хээрт хамаарах бэлчээрийн ургац, тэнд тохиолдох зарим ургамлын тэжээлийн үнэлгээ, тархац, экологийг тодорхойлж, ашиглах хэлбэрийг тогтоожээ. Энд тохиолдох бүлэг эвслүүдээс хамгийн их нь 53.0-79.0 хувийг ботууль-элдэв өвст уулын хээр эзэлдэг. Ургамалшилтын ерөнхий бүрхэц 35.0-65.0 хувь га-гийн дундаж ургацтай 3.0-6.9 цн байна гэж тодорхойлжээ.

Ш.Гомбо (1955) Төв аймгийн Жаргалантын САА-н орчимд алаг өвс-үетэнт бэлчээрийн ногооны зуны ургац, хадах аргаар 45.7 ц/га, зоотехникийн буюу эргүүлэн тооцох аргаар тодорхойлоход 42.7 ц/га байсан байна.

Р.Цэрэндулам (1955) ойт хээрийн алаг өвс-үетэнт бэлчээр зуны улиралд 10.5 хувь үетэн, 63.6 хувь алаг өвс, 8.8 хувь буурцагтан, 17.4 хувь улалжтайн дээр 1 га-ийн ургац 11 ц/га байсан боловч намар үет ургамал сайн хадгалагддаг учир ургацад эзлэх хувийн жин нь 58.1 хувь болон өсөж, алаг өвс 27.3 хувь болон буурч, ургац 3 ц-ээр хорогдсоныг тогтоосон.

Д.Дашням (1957-1958) Дорнод аймагт хээрийн үндсэн хэв шинжийн бэлчээр болох хялгана-хиагт бэлчээрийн 1 га-ийн ургац 10-16 ц, хялганат бэлчээрийнх 10-13 ц, хазаар өвс- агьт бэлчээрийнх 9-14 ц, хиагт хээржүү нугынх 20-22 ц байгааг илрүүлсэн.

Ж.Очир (1959-1963) Хэнтийн уулархаг орны баруун хэсэгт судалгаа хийж алаг өвс-үетэнт бэлчээрт үетэн 38.1, улалж 8.92, буурцагтан 10.3, алаг өвс 43.4 хувийг эзэлж 1 га-д биологийн 5-7 ц, аж ахуйн 3-4 ц, алаг өвс-үетэн-шарилжит бэлчээрт үетэн 42.6, улалж 52, буурцагтан 11.5, алаг өвс 40.7 хувь оролцсон биологийн 5-6 ц, аж ахуйн 3-4 ц ургац байгааг тодорхойлсон байна.

Д.Банзрагч (1961-1965) Ойт хээрийн агь-жигж үетэн-хялганат эвшлийн бэлчээрийн 1 га-ийн ургац 8-р сарын эхний 10 хоногт 11.2 ц болж дээд хэмжээндээ хүрсэн бөгөөд 5-р сард үүний 11, 6-р сарын эцэст 48, 7-р сарын эцэст 83 хувь нь хуримтлагдаж 9-р сард 70 хувь нь хадгалагддаг.

Ж.Тогтох (1964-1972) Төв аймгийн Жаргалантын САА-н нутгийн алаг өвс-үетэнт бэлчээрт үетэн 39.27, алаг өвс 55.8, буурцагтан 1.83, улалж 3.1 хувийг эзэлдэг бөгөөд ургац нь зуны улиралд 11 ц/га байна.

М.Бадам, Ч.Оюунцэцэг (1969-1971) нар Хэнтийн төв хэсэгт судалгаа хийж ботууль хээр уулын өмнөд энгэрээр зонхилон ургах бөгөөд уулын хормой руу буух тусам алаг өвст ботууль, жигж үртэн ботууль эвсэлд шилжинэ. Ботууль алаг өвст эвшлийн зуны дээд ургац 7-р сарын 3-р хоногт 8.8 ц/га хүрч ургац өгнө. Ургацын 27.2 хувийг нь ботууль дангаараа бүрдүүлнэ. Умард хангайд ботууль хээр 1400 метрээс доош буудаггүй бол Хэнтийд 1200-1300 метрт тохиолдсоныг тэмдэглэсэн байна.

С.Цэрэндаш (1972-1975) Алаг өвс-хялганат бэлчээрийн ургацыг судлахад зуны дээд ургац 8-р сарын хоёрдугаар арав хоногт 19.4 ц/га болж дээд хэмжээндээ хүрч байгаа бөгөөд үүний 72 хувь нь 5-р сард, 50 хувь нь 6 дугаар сард, 82.5 хувь нь 7 дугаар сард хуримтлагдаж намар 41.3 ц/га буюу зуны дээд ургацын 74.6 хувь, хавар 9.5 ц/га буюу 49.0 хувь нь хадгалагдаж байжээ. Уг бэлчээрт хавар үетэн 42.8, улалж 8.9, алаг өвс 44.7, зун үетэн 29.53, улалж 10.06, алаг өвс 43.63, намар үетэн 43.3, улалж 11.33, алаг өвс 36.63, өвөл үетэн 80, алаг өвс 20 орчим хувийг тус тус эзэлж байсан нь ургамлын улирлаар хадгалагдах байдал харилцан адилгүй болохыг харуулна.

Х.Гэндарам (1972-1977) Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутагт хээрийн бүсийн хялгана-хазаар өвст бэлчээрийн ургац, ургамлын бүрэлдэхүүнийг судалжээ. Энэ бэлчээр 8-р сард 16 ц/га ургацтай үетэн 72, алаг өвс 17.5 харгана 9.6 хувийг эзэлж байсан бол 10-р сард 6.4 ц/га ургацтай үетэн 74, алаг өвс 14, харгана 11, өвөл 01-р сард 2.7 ц/га ургацтай үетэн 80.7, алаг өвс 8.3, харгана 11 хувь, хавар 4-р сард 1.7 ц ургацтай үетэн 85.9, алаг өвс 6.8, харгана 7.3 хувь болж өөрчлөгдсөн байна.

Б.Хөххүү (1969-1980) Төв аймгийн Заамар, Хэнтий аймгийн Дархан суманд судалгаа хийж хялгана-жижиг үетэн-шарилжит, хялгана-алаг өвс-харганат бэлчээрийн ургац хадгалагдах байдлыг тодорхойлжээ. Түүний судалснаар зун хялгана-жижиг үетэн-шарилжит бэлчээрийн ургац 13.3 ц/га байснаа намар 61.7, өвөл 42.1, хавар 24.1 хувь нь, харин хялгана-алаг өвс-харганат бэлчээрийн зуны ургац 12.3 ц/га байснаа намар 78.9, өвөл 43.9, хавар 28.5 хувь тус тус хадгалагдан үлдсэн байна.

Н.Лхагважав (1970-1980) Төв аймгийн Заамар сумын нутагт хээрийн бүсийн алаг өвс үетэнт бэлчээрийн ургацыг судалсан дүнгээс үзвэл зун 21.4, намар 16.2, өвөл 12.8, хавар 10.2 ц/га байсан бөгөөд зуны ургацын 75.6 хувь намар, 60 хувь өвөл, 48 хувь хавар хадгалагдаж байна.

С.Тусивахын (1971-1985) Хуурай хээрийн алаг өвс-дааган сүүлт, алаг өвс-жижиг үетэнт, алаг өвс-шарилжит бэлчээрийн ургац хэнзлэх чадвар, хагдны хадгалагдах байдлыг улирлаар судалжээ. Судалгааны дүнгээс үзэхэд алаг өвс дааган сүүлт бэлчээрийн ургац зун 10.4, намар 7.9, өвөл 5.8, хавар 5.0 ц/га, алаг өвс-шарилжит бэлчээрийнх дээрх дараалалаар 5.4, 4.3, 3.9, 2.9 ц/га тус тус байна гэж дүгнэсэн.

Б.Лувсаншарав (1980-1983) Сүхбаатар аймгийн Түмэнцогт сумын нутагт харгана-хиаг-хялганат бэлчээрийн ургац, түүний ургамлын бүрэлдэхүүнийг судалжээ. Энэ бэлчээрийн ургац 7 дугаар сард 6.5 ц/га байснаа намар 45.3, өвөл 55.7, хавар 63.3 хувиар буурч, өвөл хаврын ургацад үетэн 81.5-83.5, алаг өвс 6.3-7.2, буурцагтан 9.2-10.2, улалж 1.0-1.2 хувийг эзэлж байхад зуны ургацад дээрх дарааллаар 68.4, 19.1, 11.8, 0.9 намар 72.5, 16.4, 10.3, 0.8 хувийг тус тус эзэлж байна.

Д.Ринчиндорж (1980-1985) Булган аймгийн Орхон сумын уулын хээрийн үетэн-алаг өвст бэлчээрийн ургац ургамлын бүрэлдэхүүнийг жилийн дөрвөн улирлаар судалжээ. Зуны ургац 15.8 ц/га байхад намар 72.1 хувь, өвөл 64.5 хувь, хавар 49.3 хувиар тус тус хадгалагддаг болохыг тогтоожээ. Тухайн бэлчээр нь зун, намрын улиралд үетэн 47.7-53.2, буурцагтан 3.2-6.8, алаг өвс 29.1-36.1, улалж 2.6-5.8 хувь, өвөл, хаврын улиралд үетэн 50.7-44.7, буурцагтан 0.1-3.6, алаг өвс 38.2-43.0, улалж 0.8-1.8 хувийг тус тус эзэлж байна.

Д.Нэргүй (1985-1990) Булган аймгийн Ингэттолгойн САА-н нутагт алаг өвс-үетэнт бэлчээрийн зуны ургац, ургамлын бүрэлдэхүүнийг тодорхойлоход 8 дугаар сард 14.8 ц/га ургацтай байсан бөгөөд түүнд үетэн 9.0 хувь хагд 6.0 хувь байжээ.

Ш.Хашбат (1986-1990) Улаанбаатар хотын Жаргалант дүүргийн нутаг “Мухрын амны” ойролцоох бэлчээрийн хэв шинж, ургамлын бүрэлдэхүүн, ургацыг тодорхойлоход буурцагтан 1.58, үетэн 19.95, улалж 36.48, алаг өвс 41.73 хувь байсан ба ургац нь зуны улиралд 19.5-35.5 ц/га байжээ.

Д.Ринчиндорж (1986-1990) Төв аймгийн Заамар сумын үетэн-алаг өвст хэв шинжийн бэлчээрт ургамалшилтын судалгаа хийхэд 6-р сарын дунд үед үетэн 42.7, алаг өвс 38, улалж 4.5, буурцагтан 2.8, хагд 12 хувийг эзэлж байсан бол 8-р сард дээрх дарааллаар 45.6, 39.9, 5.9, 3.6, 5.0 хувь тус тус байж ургац нь агаарын хуурайд 6-р сард 7.2 ц/га, 7-р сард 10.37 ц/га, 8-р сард 11.92 ц/га, 9-р сард 9.91 ц/га болж, 9-р сараас эхлэн ургац буурч байна.

Н.Тогтохбаяр (1990-1995) ойт хээр болон хээрийн бүсийн алаг өвс-үетэнт бэлчээрийн ургамлын ургац, ургамлын бүрэлдэхүүнийг тодорхойлжээ. Судалгаанаас үзэхэд ойт хээрийн бүсийн алаг өвс-үетэнт бэлчээрийн ургац зуны улиралд 12.33 ц/га, намар 6.42 ц/га, өвөл 4.35 ц/га, хавар 2.76 ц/га байгаа бол хээрийн бүсийн алаг өвс-үетэнт бэлчээрийнх зун 9.19 ц/га, намар 5.3 ц/га, өвөл 3.85 ц/га, хавар 1.85 ц/га байжээ.

Д.Ринчиндорж (1991-1995) Өвөрхангай аймгийн Хайрхандулаан сумын хээрийн бүсийн зонхилох бэлчээрт хийсэн судалгаагаар зун, намрын улиралд хялгана-ерхөг-шарилжит, хялгана-ерхөг-дааган сүүл-ямаан шарилжит, ботууль-дааган сүүл-ерхөг-алаг өвст хээрийн болон уулын хээрийн үетэн алаг өвст голын ширэгт бэлчээрт 18-23 зүйлийн ургамал ургаж гайин ургац 3.8-8.9 цн, өвөл, хаврын улиралд хялгана-үетэн-алаг өвст, хялгана-ерхөг-алаг өвст, хялгана-жигжиг үетэн, алаг өвст, үетэн-алаг өвс-агьт бэлчээрт 24-28 зүйл ургамал ургаж гайин ургац 1.5-5.1 ц/га байсныг тодорхойлжээ.

Ч.Оюунцэцэг (2000) Өмнөд хангайн өндөр уулын чулуурхаг хээрийн ботууль алаг өвст бэлчээр зун, намар 7.4-3.7 ц/га, өвөл, хавар 1.3-0.6 ц/га алаг өвст уулын нугын бэлчээр зун, намар 9.5-4.4 ц/га, өвөл хавар 2.5-1.4 ц/га ургац өгдөг ажээ. Өндөр уулын бэлчээрийн даац өвөл 100 га эдэлбэр газар, зун-намар 106, өвөл-хавар 35 хонь толгой малын даацтай байдаг болохыг тодорхойлсон байна.

Г.Цэрэнбалжид (2002) Монгол орны хөл газрын ургамлын зүйлийн тархацын байнгашил-тогтворжилтын ангилааны зэрэг нэмэгдэхэд түүнд оролцох ургамлын зүйлийн тоо, тэдгээрийн амьдралын хэлбэр, биологийн бүрэлдэхүүний тоо цөөрөх, ангилааны зэрэг буурахад эдгээр нь нэмэгддэг харилцан хамаарал бүхий тодорхой зүй тогтлоор бэлчээрт хөл газрын ургамал, ургамалжилт бүрэлдэн тогтож байна. Монгол орны бэлчээр дэх хөл газрын 440 зүйлийн ургамлыг амьдралын хэлбэр ба биологийн бүлгээр ангилахад нэг наст 150 зүйл буюу 34.1 хувь, өвлийн ба хоёр наст 40 зүйл буюу 9.1 хувь, олон наст өвслөг ургамал 220 зүйл буюу 50.0 хувь, сөөг сөөгөнцөр 18 зүйл буюу 4.1 хувь, шимэгч ургамал 12 зүйл буюу 2.7 хувь тус тус эзэлдэг болохыг тодорхойлжээ.

С.Жигжидсүрэн (2003) Агь нь 8-р сарын дундаас 9-р сарын эхний арав хоногт цэцэглэх ба үр боловсролтын шат нь 10-р сарын эх хүртэл үргэлжилдэг болохыг П.Санжид тэмдэглэсэн байдаг.

Д.Болормаа (2004) Хустайн Байгалийн цогцолборт газрын 4 төрлийн бэлчээрийн ургацыг судалсан дүнгээс үзвэл бэлчээрийн зуны дээд ургацын 73.4-77.1 хувь нь 10-р сард, 53.8-68.4 хувь нь 2-р сард, 42.6-46 хувь нь 4-р сард хагд хэлбэрээр хадгалагдахын зэрэгцээ нийт хагдны 64.2-80.6 хувийг үет ургамал эзэлдэг болохыг тогтоожээ.

А.Отгонжаргал (2005) ойт хээрийн бүсийн хялгана-алаг өвст, ерхөг-алаг өвст, үетэн-алаг өвст бэлчээрийн ургацыг тогтоожээ. Үүнд: Ургамал ургаж эхлэх үед 5.98-7.09 ц/га байснаа цаашид аажмаар нэмэгдэж үр боловсролтын шат буюу 8-р сарын дундуур 26.88-27.23 ц/га болж хамгийн дээд хэмжээндээ хүрч байна. Харин цаашид буурч ургамал хагдарч эхлэх үе буюу 9-р сарын дунд 10 хоногт 12.05-12.72 ц/га болж байгаа нь ургамлын хөгжлийн үе шатны дагуу өөрчлөгддөг байна.

Б.Баасанжалбуу (2006) Хустайн Байгалийн цогцолборт газрын уулын хээрийн үетэн-алаг өвст хэв шинжийн бэлчээрийн ургац, ургамлын бүрэлдэхүүний хөдлөл зүйг сар улирлаар тогтоожээ. Үүнд: Хустайн нурууны уулын хээрийн үетэн-алаг өвст бэлчээрт 30 овог, 67 төрөл, 89 зүйлийн ургамал ургадаг бөгөөд 75 хувь нь хуурайсаг, 25 хувь нь хуурайсуу-чийгсэг бүлгийн ургамалд хамаарах ба зуны улиралд бодит бүрхэц нь 65 хувь байна гээд бэлчээрийн ургамлын бүрэлдэхүүн улирлаар өөрчлөгдөх боловч жилийн турш үетэн давамгайлах бөгөөд намар, өвөл, хаврын хагданд *Agropyron cristatum* (L.) P.B., *Achnatherum splendens* (Trin.)

Nevsk., *Koeleria macrantha* (Ldb.) Schult., *Eragrostis cilianensis* (All.) Vign. -Lut., *Stipa Krylovii* Roshev. зэрэг үетнүүд зонхилж байна гэжээ. Мөн бэлчээрийн ургац зун 14.13 ц/га, намар 8.85 ц/га, өвөл 6.3 ц/га байгаа ба намар зуны ургацын 62.77, өвлийн 44.68, хаврын 35.79 хувь нь бэлчээрт хадгалагдан үлддэг гэжээ.

С.Цэрэндаш (2008) “Нийтийн эзэмшлийн байгалийн нөөцийн тогтвортой менежмент” төсөл хэрэгжиж байгаа Дэлүүн, Хотонт, Лүн сумдын мал аж ахуйн тэжээлийн баазын үндсийг судлан, газар зүйн байршил, бүс бүслүүржилтийн илрэл, хөрс цаг уурын хүчин зүйлсээс хамааран бэлчээрийн экосистемийн төрөл, түүний ургац, даац харилцан адилгүй болохыг илрүүлжээ.

С.Золзаяа (2010) Уулын хээрийн бэлчээрийн ургац 6-р сард хялганат бэлчээрт 6.5, хазаар өвст бэлчээрт 5.9, хиагт бэлчээрт 6.9, өвөлжөө орчмын хиагт бэлчээрт 10.9, уулын хээрийн улалжит бэлчээрт 6.2, нугын улалжит бэлчээрт 13.1, агьт бэлчээрт 10.8, 8-р сард хялганат бэлчээрт 11.8, хазаар өвст бэлчээрт 9.3, хиагт бэлчээрт 13.5, өвөлжөө орчмын хиагт бэлчээрт 21.7, уулын хээрийн улалжит бэлчээрт 11, нугын улалжит бэлчээрт 13.6, агьт бэлчээрт 14.6 ц/га байна гэжээ.

А. Отгонжаргал (2012) Үетэн-алаг өвст бэлчээрийн ургацын судалгаа хийсэн 2 жилийн дунджаар 5-р сард 3.46 ц/га, 8-р сард 8.62 ц/га, 10-р сард 5.9 ц/га, 01-р сард 4.2 ц/га, 4-р сард 3.45 ц/га, хиагт бэлчээрийн ургамлын ургац 5-р сард 3.09 ц/га, 8-р сард 7.63 ц/га, 10-р сард 5.16 ц/га, 01-р сард 3.7 ц/га, 4-р сард 2.4 ц/га болж өөрчлөгдсөнөөр тэдгээрийн зуны дээд ургацыг 100 хувь гэвэл намар 73-75, өвөл 51-52, хавар 42 орчим хувь нь бэлчээрт хадгалагдан үлдэж байна гэжээ.

Д.Гүрбазар (2016) Өвөрхангай аймгийн Өлзийт сумын зонхилох бэлчээр болох уулын хээр, уулс хоорондын хөндийн үетэн-алаг өвст бэлчээрт судалгаа хийсэн уулын хээрийн үетэн-алаг өвст бэлчээр зун наймдугаар сард 45 хувийн ургамлын бүрхэцтэй, уулс хоорондын хөндийн үетэн-алаг өвст бэлчээр 60 хувийн бүрхэцтэй байжээ. Уулын хээрийн бэлчээрт *Stipa Krylovii* Roshev, *Agropyron cristatum* (L.) P.B., *Cleistogenes squarrosa* (Trin.) арвиар зонхилж, *Arenaria capillaris* Poir, *Artemisia frigida* Willd., *Saussurea salicifolia* (L.) DC, *Sibbaldianthe adpressa* (Bge.) Juz, *Carex duriuscula* C.A. Mey дэд зонхилогчийн үүрэг гүйцэтгэж, уулс хоорондын хөндийн бэлчээрт *Stipa Krylovii* Roshev, *Agropyron cristatum* (L.) P.B., *Cleistogenes squarrosa* (Trin.) *Elymus chinensis* (Trin.) Keng арвиар зонхилж, *Arenaria capillaris* Poir, *Artemisia Adamsii* Bess, *Potentilla strigosa* Pall.ex Pursh, *Chenopodium album* L, *Carex duriuscula* C.A. Mey, *Allium anisopodium* Ldb дэд зонхилогчийн үүрэг гүйцэтгэж байна. Уулын хээрийн үетэн-алаг өвст бэлчээрийн зуны дээд ургац 867 кг, уулс хоорондын хөндийн үетэн-алаг өвст бэлчээрийнх 743 кг ургацтай байна.

Д.Гүрбазар (2016) хөл газрын зарим зүйл ургамал болох лууль, шарилж, халгай зэргийг хөгжлийн үе шатны дагуу химийн найрлага, шимт чанарыг судлан тодорхойлоход олслиг халгайн нэг бутны ургац дунджаар 4.2-5.6 кг, луулийн нэг ам.метрийн дундаж ургац 6.4-7 кг байв.

5.БАГСАРМАЛ ТЭЖЭЭЛ ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН ЧИГЛЭЛЭЭР ХИЙГДСЭН СУДАЛГААНЫ ТОЙМ

Д.Цэдэв (1960) багсармал тэжээлийн түүхий эдийн нөөц, төрлийн талаар судалгаа явуулж, эх орны түүхий эдийг ашиглан багсармал, холимог тэжээл бэлтгэх анхны үйлдвэрийг 1968 онд Өвөрхангай аймгийн Хархорины сангийн аж ахуйн гурилын үйлдвэрийг түшиглэн байгуулж шинжлэх ухаан үйлдвэрлэлийн туршилтаар хивэг 25-40, арвай, хошуу будаа 8-30, вандуй 8-10, сүрэл 32-68, цагаан зэгс 50-69, мах, ясны болон шилмүүсний гурил 2-4, таана 4-8, давс, ясны үнс 1-2 хувиар оролцуулсан холимог багсармал тэжээлийн 53 төрлийн жор боловсруулан үйлдвэрлэлд нэвтрүүлсэн. Холимог багсармал тэжээл нь жорын бүтцээс

хамаарч органик бодисын шингэц 54.37-75.97, нийт эслэг 8.3-25.8 хувь, ерөнхий шимт чанар 5.14-10.12 мДж солбилцлын энергитэй, 44-117 г шингэх протеинтой байна.

А.Брост (1970) үр тарианы холимгийг янз бүрийн харьцаатайгаар бэлтгэж, бордооны туршилт хийсэн дүнгээс үзэхэд арвай 50, хошуу будаа 25, буудай 25 хувиар оруулсан жорын протеин 14 хувь, арвай 45, хошуу будаа 35, хивэг 20 хувиар оруулсан жорынх 12.4 хувь, арвай 60, хошуу будаа 35, шар буурцгийн шимэлдэг 5 хувиар оруулсан жорынх 12.7 хувь, арвай 40, хошуу будаа 60 хувиар оруулсан жорынх 12 хувь, хошуу будаа 65 хивэг 25, шар буурцгийн шимэлдэг 10 хувиар оруулсан жорынх 12.5 хувь байсан бөгөөд 30-40 хувийн уурагтай, эслэг багатай тэжээл болсон гэжээ.

Ц.Отгоо (1972) холимог багсармал тэжээлийн бүтцэд өвс 20-40, сүрэл 20-50, таримал өвс 40-50, шимт ургамлын өвс 13-30, харгана 40, модны навч 30-50, үр тариа 23-48, лай 30-48, амьтны гаралтай тэжээл, таанын зоодой, таанын өвс зэргийг тус бүр 10, давс шүү 2 хувиар оролцуулсан холимог багсармал тэжээлийн ерөнхий шимт чанар 5.72-6.93 мДж солбилцлын энергитэй, 55-70 г шингэх протеин агуулж байна гэжээ.

Д.Асүрэн, Ч.Санчир (1980) нар төрөл бүрийн харганатай ногоон өвсийг багсармал тэжээлийн найрлаганд 40-70 хувиар, үр тариа 23-30 хувиар, таана, шаваг бударгана, халтар хомоолыг 5-16 хувиар тус тус оруулахад шимт чанар нь 0.69-0.70 тэжээлийн нэгж, 60-75 г шингэх протеинтэй байжээ.

Д.Асүрэн говийн аймгуудад тэжээл үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх зорилгоор эгэл нишингийг холимог багсармал тэжээлийн найрлагад 50-68 хувьд нь оруулан туршихад нийт протеин 6.63- 9.68 хувь, нийт эслэг 14.7-23.43 хувь болсон байна.

Х.Гэндарам, Н.Тогтохбаяр нар улиасны навч 50-60, халгай 10-38.5, буудайн хивэг 10-20, гурил, үр тариа 8-20, сүрэл 30-50, аммонизуулсан сүрэл, хомоол 20, хужир, цемент 2-11.5 хувиар тус тус оруулсан багсармал тэжээлийн жор боловсруулжээ. Холимог багсармал тэжээл нь жорын бүтцээс хамааран 2.84-10.66 мДж солбилцлын энергитэй, 9.46-18.93 хувийн нийт эслэг, 10.38-13.99 хувийн нийт протеин тус тус агуулагдаж байжээ.

Д.Ринчиндорж, Д.Бямбасайхан (2004) нар улсын фондод бэлтгэгдсэн багсармал тэжээлийн химийн найрлагыг тодорхойлоход нийт протеин 10.54-19.24, нийт тослог 1.59-4.54, нийт эслэг 4.85-8.45, АХБ 62.23-73.08, нийт үнс 3.55-8.77 хувь, органик бодисын шингэц 82.66-85.83 хувь, тэжээлийн ерөнхий шимт чанар 11.91-12.84 мДж солбилцлын энергитэй байжээ

Д.Гүрбазар (2016) хөл газрын зарим зүйл ургамал болох лууль, шарилж, халгай зэргийг ургамлын хөгжлийн үе шатны дагуу химийн найрлага шимт чанарыг судлан түүхий эд бэлтгэх зохистой хугацааг тодорхойлон багсармал тэжээлийн жор боловсруулан туршиж, хөл газрын ургамлаар багсармал тэжээл бэлтгэх технологийг боловсруулсан байна. Судалгааны дүнгээс үзэхэд багсармал тэжээлийн ерөнхий шимт чанар 8.81-9.11 мДж солбилцлын энергитэй, нийт протеин 14.6-16.1, нийт эслэг 11.65-12.8 хувь тус тус байжээ. Түүнчлэн орон нутагт олдоц ихтэй хөл газрын зарим зүйл ургамлаар багсармал тэжээл бэлтгэхэд гарах зардлыг тооцож тэжээл бэлтгэлийн зардлыг 20-40 хувиар бууруулах боломжтойг тогтоожээ.

Ж.Рэнцэнханд (2017) өндөглөгч тахианд зориулсан багсармал тэжээлийн жорд улаанбуудай 40, буудайн хивэг 15, царгас 5, арвай 25, вандуй 7.5, мах ясны гурил 7.45, премикс 0.05 хувь оролцуулан туршихад түүний 100 гр-д 1.2 мДж солбилцлын энерги, 15.6 гр нийт протеин, 4.7 гр нийт эслэг, 0.5 гр лизин, 0.4 г метионин+цистин, 4.2 г кальц, 1.1 гр фосфор агуулагдаж байна. Иймээс багсармал тэжээлийг цеолит, глицерин, дрожжор баяжуулснаар өндөглөгч тахианы тэжээлийн үнийг 1 кг тутамд 34.1-109.2, 10 өндгөнд оногдох тэжээлийн зардлыг 23.32-555.52 төгрөгөөр бууруулах боломжтой бол тэдгээрийг жорын 12 хувьд хослуулан оролцуулахад 1 кг тэжээлийн үнийг 210-219, 10 өндгөнд оногдох тэжээлийн зардлыг 575.96-735.97 төгрөгөөр

бууруулж байгаа тул орон нутгийн олдоц ихтэй түүхий эдийг ашиглан өндөглөгч тахианы тэжээлийн жорыг цеолит, глицерин, дрожжор баяжуулж, чанар сайтай, үнэ хямдтай тэжээлийг эх орондоо үйлдвэрлэх нь зүйтэй байна гэжээ.

А.Эрдэнэчимэг (2021) Монгол үхэрт зориулсан багсармал тэжээлийн жор боловсруулж тэдгээрийг орон нутгийн гаралтай эрдэс түүхий эд болох цеолит болон глицеринээр баяжуулан малын бие махбодод үзүүлэх нөлөө, махан ашиг шимийн зарим үзүүлэлтийг тодорхойлох туршилт явуулжээ. Судалгааны дүнгээс үзэхэд хүчит багсармал тэжээлийг байгалийн цеолит 2%-аар баяжуулахад нийт үнс 4.5%-аар нэмэгдэж, нийт эслэг 1.2%-аар буурч байгаа бол цеолит 2%+глицерин 6%-ийн холимгоор баяжуулахад нийт үнс 2.7%-аар нэмэгдэж, нийт эслэг 1.3%-аар буурч, органик бодисын шингэц 3.7%-аар нэмэгдэж, ерөнхий шимт чанар 1 мДж солбилцлын энергиэр илүү болж байжээ.

Хүчит багсармал тэжээлийг цеолитоор баяжуулахад үндсэн жороос хоногийн нэмэгдэл жин 184 гр-аар нэмэгдэж, 1 кг нэмэгдэл жинд зарцуулах тэжээл 32.2%-аар буурч байгаа бол цеолит, глицеринийг тодорхой хувиар баяжуулахад хоногийн нэмэгдэл жин 59.4 гр-аар нэмэгдэж, 1 кг нэмэгдэл жинд зарцуулах тэжээл 20.9 %-аар буурахын зэрэгцээ үхрийн цусанд агуулагдах хүчилтөрөгчийн хэмжээ нэмэгдэж, бодисын солилцооны хэвийн үйл ажиллагааг бүрдүүлж байна гэжээ.

6.ДАРШНЫ СУДАЛГАДСАН БАЙДАЛ

А.М.Михин (1929-1932) гандуу нөхцөлд тэжээлийн ургамал илүү сайн даршлагдаж байгааг ажиглаад, өвсөн дарш [сено-силос буюу сенаж] бэлтгэх онолын үндсийг анх боловсруулжээ. Өвсөн дарш бэлтгэх онолын үндэслэл нь сүүний хүчлийн хэмжээ ч биш, рН-ийн нөхцөл ч биш харин физиологийн хуурай орчин болохыг тогтоожээ.

А.А.Зубрилин (1934) Тэжээлийн ургамлууд нь харилцан адилгүй хэмжээний сахар агуулдаг болохоор тэдгээрийн даршлагдах чадвар мөн тийм байх ёстой. Даршлагдах чадвар нь рН-ийг 4.0-4.2 хүртэл буурахад зайлшгүй шаардагдах сахарын хамгийн бага хэмжээ “сахарын миннимум”-аас хамаардаг болохыг тогтоожээ.

1943-1944 онд Төв аймгийн Сөгнөгөр, Баянголд наранцэцгийн 6 сорт тарьснаас түргэн болцтой Омский, Пионер, Саратов-169 сортууд үрээ, Круглик, Ждановский-8885, Финксинк сортууд 285-320 ц/га ногоон ургац өгч байсныг дурджээ.

С.Дүгэрсүрэн (1976-1980) Төв аймгийн Борнуур суманд байгалийн хадлангийн ногоогоор өвсөн дарш бэлтгэх судалгааг явуулж эдийн засгийн хувьд ач холбогдолгүй гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн байна. Тэрээр наранцэцэг+хошуу будаа+вандуй, наранцэцэг+хошуу будаа+арвай+вандуйн холимгийг даршинд хэрэглэхээр сонгон шалгаруулж, тэдгээрийг даршлах технологийн горимыг тогтоож, химийн найрлага, шингэц, шимт чанарыг үнэлэн, саалийн үнээний сүүн ашиг шимд дарш, өвсөн даршны нөлөөллийг судалсан байна.

Д.Ринчиндорж (1986-1990) Төв аймгийн Заамар, Сэлэнгэ аймгийн Алтанбулаг сумдад наранцэцэг+хошуу будаа+вандуйн холимог дарш бэлтгэн үхэр бордох ажил явуулсан байна. Тухайн холимог даршны органик бодис 89.26, нийт протеин 8.24, тослог 4.48, эслэг 20.86, АХБ 55.68, үнс 10.74 хувь тус тус байсан ба ерөнхий шимт чанар нь 3.08 мДж солбилцлын энергитэй, 21.29 гр шингэх протеинтэй байна. Эрлийз тугалыг шүүст-хүчит-бүдүүн хэв шинжит жороор өсгөн бойжуулж бордоход хоногийн нэмэгдэл жин хяналтын хэсэгтэй (хүчит-бүдүүн тэжээл) харьцуулахад 5.8-11.0 хувь, энэ үед нэг кг нэмэгдэл жинд зарцуулах тэжээлийн зардлыг 5.4-10.5 хувь багасгаж болохыг тогтоожээ.

Ш.Хашбат (1992) Байран маллагааны үед ашиглаж ирсэн дарш-хүчит-бүдүүн тэжээлийн хэв шинжийн жорыг дарш, манжин-хүчит-бүдүүн тэжээлт жор болгон өөрчилж, азот-эрдсийн нэмэгдлээр баяжуулахад 1 литр сүүнд зарцуулагдах хүчит тэжээл 128-148 гр-аар буурч, жорын шүүслэг чанар дээшлэн шингэц нь сайжрав гэжээ.

С.Дүгэрсүрэн (2000) даршинд зориулан тариалсан наранцэцэг+хошуу будаа+вандуй, наранцэцэг+хошуу будаа+арвай+вандуйн хольц дан наранцэцэгээс илүү дунджаар хуурай бодис 19.3, тэжээлийн нэгж 2.0, шингэх протеин 22.5 хувь илүү байна. Хольцоор бэлтгэсэн сайн чанартай даршны 1 кг 0.18-0.23 тэжээлийн нэгж, 21-28 гр шингэх протеинтэй, 1 тэжээлийн нэгждээ 108-137 гр шингэх протеин ногдож, идэмж дээшлэн 71.1-80.7 хувь байна гэжээ.

Н.Тогтохбаяр, Х.Гэндарам, Э.Уянга нар (2009) судан өвс, төмс, хүнсний ногоо ашиглан 4 хувилбараар жор бүрдүүлж, дарш бэлтгэж туршсан байна. Даршны органик бодис 13.1-29 хувь үүнээс нийт протеин 2.7-4.1, нийт тослог 0.4-0.8, нийт эслэг 2.6-7.5, АХБ 6.1-17.6, нийт үнс 2.6-5.4 хувь тус тус байна. Эндээс судан өвс+байцаа+луувангийн холимог дарш бусад хувилбараас эслэг 0.7-4.9 хувиар их байна гэж дүгнэжээ.

Г.Ононтуул, Б.Баасанжалбуу нар (2011) Төв аймгийн Аргалант суманд хийсэн даршны органик бодисын шингэцийн үзүүлэлт хужиртай даршинд 45.9, давстай даршинд 51.26 хувь, нийт протеин дээрх дарааллаар 2.83, 3.2 хувь, мөн эслэг 3.9, 3.61 хувь тус тус байсан бол ерөнхий шимт чанар хужиртай даршинд 1.73, давстай даршных 1.78 мДж солбилцлын энергитэй байгааг тодорхойлжээ.

Ө.Пүрэвсүрэн, Д.Ринчиндорж, Т.Балдан нар (2012) Төв аймгийн Борнуур сумын Нартын аманд үетэн-алаг өвс, холимог дарш (эрдэнэшиш+арвай+хошуу будаа), улаанбуудай арвайн хольц, улаанбуудайн хивэг бүхий тэжээлээр хар тарлан үүлдрийн үнээг байран маллагааны нөхцөлд тэжээхэд амьдын жин 2.4 хувиар, сүүний гарц 1.32 литрээр буюу даршны нөлөөгөөр 24.26 хувиар нэмэгдсэн байна.

М.Энхжаргал, Д.Ринчиндорж нар (2012) Төв аймгийн Алтанбулагт эрдэнэшиш, хошуу будааг даршилж, химийн найрлага, шимт чанарын үнэлгээг судалжээ. Эрдэнэшишийн даршны чийг 73.8 хувь, нийт протеин 3.24, тослог 0.76, эслэг 6.44, АХБ 12.54, үнс 3.5 хувь, кальци 0.12, фосфор 0.74 хувь, харин хошуу будааны даршинд дээрх дарааллаар 64.5, 6.27, 1.37, 10.9, 12.58, 4.35, 0.26, 1.7 хувь тус тус байна. Органик бодисын шингэц эрдэнэшишийн даршинд 84.43 хувь, 3.15 мДж СоЭ-тэй, хошуу будааны дарш 80.58 хувь, 3.89 мДж солбилцлын энергитэй, эрдэнэшишийн даршны сүүний хүчил 83.3, цуу хүчил 16.7, хошуу будааны даршны сүүний хүчил 68.51, цууны хүчил 31.49 хувь тус тус байна гэжээ.

Монгол оронд даршны ургамлыг тариалах арга, технологи болон түүхий эдийн химийн найрлага, шингэц, шимт чанарыг судалсан дүнгээс үзэхэд шимт чанар нь 1.21-3.89 мДж солбилцлын энергитэй, 21-85 г шингэх протеинтой байв. Гэвч хөл газрын ургамлаар дарш бэлтгэсэн судалгаа туршлага ховор байна.

Иймд орон нутагт арвин, олдоц ихтэй халгай, лууль зэрэг хөл газрын ургамлаар дарш бэлтгэн малын тэжээлийн нөөцийг нэмэгдүүлэх, тэжээлийн өөрийн өртгийг бууруулах чиглэлээр туршилт судалгааны ажил хийх асуудал чухлаар тавигдаж байна.

ОИХ.МН
СУДАЛГААНЫ САН

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

- Хөдөө аж ахуйн салбарын танилцуулга тайлан 2020
- Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамны веб сайтын мэдээ <https://www.mofa.gov.mn/exp/>
- Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас ирүүлсэн мэдээ
- Сүхбаатар Г. Монголчуудын эртний өвөг. УБ., 1980.10.27
- Үндэсний статистикийн хороо <https://www.1212.mn/>
- Монгол Улсын малын генетик нөөцийн төлөв <https://www.muz.gov.mn/news/view/60>
- Гаалийн ерөнхий газрын мэдээ <https://www.customs.gov.mn/>
- Өнөөгийн монгол орны ургамлын аймгийн зүйлийн бүрдэл, олон янз байдал, М.Ургамал, О.Энхтуяа, Н.Хэрлэнчимэг, Э.Энхжаргал Ц.Бөхчулуун, Г.Бүрэнбаатар, С.Жавхлан 2016
- Монгол Улсад махны үхрийн чиглэлээр явуулсан судалгааны тойм, Д.Гүрбазар (Ph.D), 2019

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН